

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

Professor *Åke Daun*, Stockholm: Fredrik Ströms Svenskarna i sina ordspråk. En kommentar i ljuset av senare forskning om svensk mentalitet 33
Fredrik Ström's "Swedes in their proverbs" 43

Docent *Anders Björklund*, Stockholm: Kvinnors historia i manligt verk 53
Fil. dr *Maj Nodermann*, Stockholm: Glömda sekel i Gotlands konsthistoria 59
Docent *Mats Hellspong*, Stockholm: Perukmakarna på Operan 62

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Docent *Göran Rosander*, Oslo: Nordiska museets utställningsverksamhet under ett sekel 45

RIG · ÅRGÅNG 75 · HÄFTE **2**
1992

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Docent *Elisabet Hidemark*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Hans Medelius*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent *Mats Hellspong*, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Box 27820, 115 93 Stockholm

Års- och prenumerationsavgift 100:–
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1992

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Fredrik Ströms Svenskarna i sina ordspråk

En kommentar i ljuset av senare forskning om
svensk mentalitet

Av Åke Daun

Kan den svenska "folksjälen" infångas för en beskrivning med vetenskapliga metoder? Nå, risken för besvikelser är stor såtillvida att varje metodiskt ambitiös ansats inom detta forskningsområde sällan tillåter några entydiga slutsatser. Objekten är undanglidande och det är svårt att generalisera.¹

Den som arbetar med kvantitativa data för att uppnå generaliserbarhet får å sin sida ofrånkomligen en bild av den nationella kulturen, som exponerar både differentiering och undantag lika väl som signifikanta mönster och tendenser. Emellertid bör generaliseringar kunna accepteras om man samtidigt kan tala om vad dessa bygger på – vilken empirisk

bärkraft de har. Å andra sidan ter det sig svårt att uttala sig om "folksjälen" med hjälp av ett tabellmaterial. Vad man vill ha är kanske något sådant som ett fullödig, nyansrikt och mångbottnat material, hellre poetiskt än matematiskt. Men det bör naturligtvis ändå vara empiriskt förankrat. Kan ordspråk erbjuda ett sådant material?

En av många omfattad föreställning är att folkloriskt material generellt – sägner, sagor, visor, gåtor, ordspråk, vitsar etc. – kan användas som källor till sådan kunskap. Här skulle alltså rymmas en metod att locka fram grundklängen i "folkets" egen röst, alltså inte forskarens generaliseringar utan massornas egna generaliseringar, deras bärande tankar, känslotråk, livsperspektiv. Det existerar även en sentimentalitet i en sådan syn på folklorens källvärde, men denna är inte nödvändig för hypotesen om dess användbarhet för dessa syften. Personligen har jag nog en tämligen oengagerad hållning till "folket" och "folksjälen".

En försvarande omständighet är att det folkloristiska materialet i så hög grad är

1. För synpunkter, tips och empiriskt underlag vid utarbetande av denna artikel tackas Peter Adler, Laura Daun Minasjan, Georg Drakos, Julio Ferrer, German Perotti, Christian Richette, Angela Rundquist, Ken Sato och Ebbe Schön samt särskilt Barbro Klein. Huvudmaterialet har varit Fredrik Ströms bok "Svenskarna i sina ordspråk" (1926), vilket kompletterats med stickprovsmässiga studier i den ordspråkssamling som tillhör Nordiska museet (Folkminnessamlingen).

internationellt lånegods eller också universaliteter. En hel del är uttryck för det allmänmänskliga och berättar således åtskilligt om människosjälén, mindre eller intet om det folkligt specifika, det kulturellt avgränsade. Ett ordspråk som "Högmod går före fall", vilket vi utifrån här följande resonemang kan uppfatta som specifikt svenskt, återfinns i Ordspråksboken, dvs i Bibeln (Ords. 16:18).

I inledningskapitlet till sin bok "Svenskarna i sina ordspråk" (1926) påpekar Fredrik Ström just detta, att många ordspråk har ett mer eller mindre universellt innehåll. Det finns teman som kommenteras med ett likartat budskap i olika delar av världen. Detta är i och för sig intressant, men till skillnad från t.ex. en humanvetenskap som lingvistik har etnologi i liten utsträckning intresserat sig för universaliteter, det icke-kulturspecifika – för den delen en väl så spännande uppgift.

När Ström påpekat denna begränsning i ordspråkens källvärde finner han att det ändå är möjligt att säga något om svenska ordspråk som "ekon ur folksjälén". Han skriver: "Ordspråken äro av vikt för att rätt tolka ett folks karaktär, åskådningar, utveckling, seder och bruk, för att förstå skilda folkklassers ställning och uppfattningar, för att få den rätta färgen över tidsepokerna" (s. 7).

Det är lätt att inse komplikationerna i en sådan uppgift. För att tolka utvecklingen behöver man kunna tidsfästa det enskilda ordspråket. Det vore naturligtvis bra om man kunde ta reda på när det först började användas, när det var som mest frekvent och när det började falla ur bruk. Detta är inte möjligt. Inte heller kan man ur ordspråken alltid sluta sig till normer för beteendet. Somliga har sina

motsatser, t.ex. "Ensam är stark" och "Enighet ger styrka". Ström skriver om "mot varandra stridande ordspråk, som kämpa en hopplös kamp mot varandra. Intet kan segra, ty båda har rätt, båda spegla det evigt växlande, motstridiga livet" (s. 12). Ett mått på den relativa styrkan av ett ordspråk jämfört med dess motsats vore möjligen den relativa mängden av olika varianter. Varianter på "Ensam är stark" är "Själva är bästa dräng," "Var och en är sig själv närmast", "Bra karl reder sig själv", "Hjälp dig själv så hjälper dig Gud" och "Hjälp dig själv och skit i andra, det är bästa väg att vandra".

Som typiskt för ordspråken bör också nämnas deras starkt generaliserande karaktär. En likhet som de dock har med exempelvis en del nationella stereotyper är att de, trots överdriften, rymmer en sann poäng, t.ex. följande: "Största skälmen har största lyckan".

Den mening som inläses i ett ordspråk beror vidare på samtalskontexten, d.v.s. vilka som berättar för vilka med vilket syfte. Följaktligen äger ett ordspråk inte en alltid för alla given betydelse. Detta gäller för övrigt generellt för språk, inte endast för ordspråk. Om ordspråk används i ett intelligenstest, vilket förekommit, kan resultatet bli missvisande om det är så att ordspråken kan uppfattas olika av skilda kategorier testpersoner, t.ex. individer av olika samhällsklass eller etnisk bakgrund. Man har funnit att de tolkningar av vissa ordspråk som ansågs utgöra "rätt svar" i själva verket var den amerikanska vita medelklassens. Svarta ungdomar klarade inte dessa frågor, därför att de inte tolkade ordspråket på det sätt som förutsatts (Mieder 1978).

Även livsstil och värdeorientering i övrigt kan leda till divergerande tolkningar

av ett och samma ordspråk, förutom den till situationen tillskrivna innebörden, "ordspråkets performans-mening", vilket påpekats av Barbara Kirshenblatt-Gimblett (1973). Den "rätta" tolkningen av flera möjliga kan dessutom markeras med hjälp av tonfall och liknande, d.v.s. av en specifik "interaktions-strategi", något som naturligt nog inte kan framgå av publicerade ordspråkssamlingar.

Det svenska i de svenska ordspråken

När jag i fortsättningen kommenterar Ströms utsagor om det särskilt svenska i de svenska ordspråken, tvingas jag förlita mig på Ströms beläsenhet rörande ordspråk i andra länder. Han skriver t. ex. att de svenska (och nordiska) ordspråken, jämfört med övriga Europas, utmärks av en "viss inre tyngd mildrad av humorn", vilket särskilt skiljer dem från de slaviska och romanska, i mindre utsträckning från de tyska och nederländska. Min uppgift är här inte att kontrollera Ströms beläsenhet utan att ställa hans slutsatser i ljuset av forskning om svensk kultur med helt annan metodik och andra källor. Att på det sättet granska Ströms och mina egna slutsatser samstämmighet är för övrigt ett sätt att kontrollera källvärdet av hans material. Gustav Sundbärgs bok "Det svenska folklynet" (1911) har tidigare gjorts till föremål för en liknande jämförelse (Daun & Forsman 1984).

Att ordspråken rymmer kunskap om en kultur som inte fullt ut låter sig förmedlas i verbal form, eller i varje fall inte explicit formuleras, framgår kanske av följande karakteristik: "De svenska ordspråken tala om allt, som rör människan, men framför allt om livets lycka och elände, sorg och glädje, storhet och fall, ära och skam. Inte minst tala de om de yttersta

tingen. (...) Ordspråken rannsaka och döma, trösta och beklaga, straffa och förlåta, bespotta och prisa, skämta och tala gripande allvar" (s. 21). Om detta är en adekvat karakteristik snuddar den dock uttrycksfullt vid något som allmänt uppfattas som en del av det svenska sinnet, allvarsamheten, en hypotes som det tycks mig lättare att få stöd för med kvalitativt material än med kvantitativt.

Ödmjukhet

Till skillnad från en hel del andra folk, skriver Ström, synes den nordiska "och alldeles särskilt den svenska folkfantasiens ytterst livligt kretsas kring" de yttersta ting. "Det svenska lynnet röjer sig (...) i sättet att behandla dessa ting: ödmjukhet utan slavisk räddhåga, rakryggighet utan förhävelse" (s. 22). Det sker dock med humor och glimt i ögat, tillägger han.

Det tycks mig klart att Ström här pekar på ett kännetecknande drag, en allmänt omfattad svensk värdering, oavsett många individuella avvikelser, nämligen *ödmjukhet, anspråkslöshet — ej förhävelse*. Även svenskar som personligen har svårt att avhålla sig från skryt är sannolikt ofta medvetna om att deras skrytsamhet inte uppskattas av omgivningen. Denna kulturellt väl förankrade värdering är intressant även såtillvida, att ödmjukhet *inte* kan sägas ingå i en svensk självstereotypi. De flesta svenskar tror sannolikt att ödmjukhet är lika viktigt överallt i världen, vilket alltså ingalunda är fallet. I likhet med många andra värderingar är skrytsamhet accepterat i vissa kulturer, i andra i någon utsträckning, i åter andra inte alls.

Ödmjukhet är ett centralt värde exempelvis i Japan, där den rituellt uttryckta

nedvärderingen av den egna personen och familjen är markerad, under det att arrogant beteende uppfattas som djupt asocialt (Lebra 1976: 128). Som ett annat geografiskt avlägset exempel kan nämnas Chile som har sin "Jantelag". Man talar där kritiskt om "cachetear", ordagrant "att blåsa på kinden", dvs blåsa upp sig. Det är också välbekant att norsk kultur i hög grad liknar svensk i detta avseende. Kontrasten mellan norska och amerikanska studenters olika önskan att uppnå "status och prestige" är dramatisk (Jonassen 1972).

Betoning av ödmjukhet indikeras av det frekventa tackandet i Norden och Sverige. Tacket kan beskrivas som ett rituellt underordnande. När en svensk tillfrågas om han eller hon t. ex. önskar påfyllning av en dryck blir det positiva svaret "Ja tack", medan svaret på många andra språk har innebörden "Ja varsågod", t. ex. "Yes please", "Ja bitte", "Je vous en prie", på spanska "Por favor", på grekiska "Oriste", på ryska "Pozjalujsta" – eller ofta bara "Ja". På italienska kan man i just denna situation svara "Ja tack", men tackandet är generellt mindre frekvent i Italien än i Sverige. Mönstret bland italienare gäller även bland ungrare. Vänner emellan kan svaret i Ungern ofta bli endast "Ja".

Signifikant nog avviker det japanska språkbruket, där svaret i "normalsituationen" sägs vara "Ja, men lite, tack", vilket ännu starkare än det svenska "Ja tack" har karaktär av att minimera sig själv (jfr Daun 1986). Den överdrivet uttryckta tacksamheten i Sverige kan betecknande nog uppfattas som "servilitet", alltså just som "slav-beteende", som en slags subordination. Mot sådant finns också svenska ordspråk, t. ex. följande:

"Om tack kostade penningar, tackades ej så mycket" eller "Tag din tack och stryk på din katt och se hur fet han blir".

Specifikt för Sverige är att tacka för senast och att tacka för maten. I en affär säger kunderna regelmässigt tack då ett köp är avslutat eller då de lämnar butiken. I många andra länder anses bara den som säljer ha anledning att tacka (jfr Allwood 1981: 27 f).

Den explicit uttryckta tacksamheten står i kontrast till högfärden, till benägenheten att bara fräckt ta för sig. Invandrare till Sverige från länder där stor generositet är en självklarhet kan lätt förvånas över detta redundanta tackande, som faktiskt innebär att det skulle uppfattas som fräckhet att ta generositet för given.

Svenskar tolkar nog gärna sådan fräckhet som tecken på uppblåsthet. "Klokhetens motsats är fåkunnigheten. Till fåkunnigheten höra det uppblåsta skrytet, den pratsamma tomheten, narraktigheten i alla former och gestalter", skriver Ström. Ett ordspråk lyder "Narren har sitt hjärta i truten, den kloke sin mun i hjärtat. Tok gör som galen ber", ett annat "När högfärden spricker, luktar den illa", vidare "Höga träd blåsa lätt omkull". "Fråga är", skriver han, "om icke narraktigheten, uppblåsthet, är det för svensken vidrigaste i denna värld. Mycket kan fördras, blott icke detta" (s. 44).

En indikation på att denna negativa värdering är viktig bland svenskarna torde vara den rika förekomsten av ordspråk av den här innebörden: "Högfärd är alla lasters drottning", "Högfärd störtar sig själv", "Dygd och högfärd sämjas ej under samma tak", "När djävulen vill skörda, utsår han högfärd", "Fattig högfärd stryker fan sig bak med", "En ödmjuk fattigdom är bättre, än en högmodig rike-

dom”, ”Högfärd och liten makt det haver fanen sammanbragt”, ”Fattig mans högfärd är djävulens skoborste”, ”När högfärd är i ståvan (stugan), är fallet i fars-tun” – och flera andra.

Ett uttryck för uppblåsthet eller arrogans, snarare än motsatsen, kan det anses vara att göra narr av andra. I en jämförande studie av italiensk och svensk mentalitet med personlighetsinventoriet CMPS (Cesarec & Marke 1964) svarade 45 procent av ett urval italienska studenter ”ja” på frågan om det roade dem att ”ibland driva med och göra narr av andra människor”, mot 35 procent av ett urval svenska studenter. Samma fråga besvarades jakande av så stor andel som 74 procent av ett urval studenter från sju amerikanska universitet.²

Ännu starkare framtonar svenskarnas ovilja mot att blåsa upp sig i svaren på frågan ”Tycker du att det är roligt, när du kan förlöjliga dina motståndare?” Av de svenska studenterna svarade bara 13 procent ”ja”, mot 50 procent av italienerna.

I projektet European Values System Study (se Harding & Phillips 1986) ombads intervjupersonerna i 13 olika länder att bland 17 karaktärssegenskaper nämna *högst fem* som de personligen ansåg att barn bör uppmuntras att tillägna sig hemma. ”Tolerans och respekt för andra människor” markerades av en större an-

del bland svenskarna än i något annat land (72 %), mot betydligt lägre andel i exempelvis Italien (43 %). Även i de andra nordiska länderna var andelen signifikant lägre (Danmark 58 %, Finland 53 %, Norge 31 %). En besläktad karaktärssegenskap, ”osjälviskhet”, nämndes av 10 procent av svenskarna, mot bara 2 procent av italienerna.

En metodologisk anmärkning är här på sin plats, nämligen att låga tal i någon utsträckning är en följd av den speciellt stora betydelse som tillmäts vissa andra svarsalternativ. När antalet svar som kan ges är begränsat (i detta fall till fem av 17) innebär varje val bortval, således även bortval av sådana svarsalternativ som försökspersonen varit motiverad att markera positivt, om han hade fått markera fler svar.

Demokrati och rättvisa

Det finns en gammal föreställning att alla nationella självstereotypier är självförhärlikande. Det hävdade Herbert Tingsten i sina berömda attacker i Dagens Nyheter mot alla spekulationer rörande nationalkaraktärer. Som allmän utsaga stämmer det dock inte; det finns både negativa och positiva självbilder. Ord-språken kännetecknas för sin del av att inte alls utsäga något om den egna nationen eller dess befolkning. Tvärtom är de utformade som universellt eller allmänmänniskt giltiga visdomsord. Det är forskaren som vid jämförelser med andra länders ordspråksskatter kan utläsa olikartade tendenser i innehållet.

Ström hävdar att en annan speciell värdering som finns i de svenska ordspråken är ”ett otroligt krav på rättvisa”, som ”kan taga i försvar även en stor syndare”. ”För att få rättvisa i den minsta sak har

2. Personlighetsinventoriet CMPS har av förf. använts i en pågående jämförande studie av italiensk och svensk personlighet. Försökspersoner är två urval medicinstudenter vid universiteten i Verona och Umeå. Samma instrument har tidigare använts i en undersökning av finsk och svensk personlighet (se Daun, Mattlar & Alanen 1988). Studenter från sju amerikanska universitet besvarade frågorna i CMPS-formuläret i en av förf. administrerad undersökning 1987/88.

den svenske allmogemannen fört ruinerande processer", skriver Ström (s. 27). Han menar dessutom att det svenska folket i ordspråken är "betydligt mera tolerant, frisinnat och demokratiskt än påven" (s. 24), och vidare "vårt folkliga ideal är rätten, sanningen och friheten framför andra. Sanningskravet hävdas, lögnen fördömes" (s. 41).

Så här kan rättens och sanningens värde uttryckas: "Rätt skall vara rätt, om det så skall kosta huvudet", "Hundra tusen års orätt blir icke en minut rätt" och "Om man böjer rättvisan bryts den". Om maktens övergrepp på rätten heter det "Makten räcker till morgondagen" och "Makten slutar vid helvetets portar".

Om friheten å sin sida säger man "Frihet är folkets själ". Ännu tydligare accentueras friheten i ordspråket "Att mottaga en välgärning är att sälja sin frihet". Ström förtydligar: "Svensken föredrar torrt bröd i frihet framför överflöd i ofrihet", såsom i ordspråket "Hellre fri i nöd än träl med sockerbröd".

Vilka data har jag själv för att göra internationella jämförelser? Inte många, men i European Values ansluter sig en särskilt stor andel av de intervjuade svenskarna – jämfört med andra nordbor – med svarsalternativet "helt och hållet" till budordet "Du skall icke bära falskt vittnesbörd mot din nästa" – alltså till sanningsvärdet. Bland svenskarna var de 84 procent. Den minsta andelen representerades av finländarna (61 %).

En intressant test på rättvisan som eventuellt överordnat värde ger CMPS-frågan "Kan du, när det gäller människor som du tycker om, frångå dina principer att alltid vara helt rättvis?" På den svarade något fler finnar än svenskar "ja" i två stora befolkningsurval, vilket inte bara sä-

ger något om synen på rättvisa utan också (eller i stället) något om det större beroende av vänskapsrelationer som karakteriserar finnar (Daun, Mattlar & Alanen 1988). Ännu större är det statistiska avståndet mellan svenska studenter (72 %) och italienska studenter (52 %), vilket i sin tur torde peka på ett större beroende av vänner bland svenskar, jämfört med förhållandena bland italienare – något som flera CMPS-frågor visar. Vänner har en viktigare uppgift att fylla i ett socialt fragmenterat samhälle som det svenska än i Italien, där (den utvidgade) familjen har desto större betydelse. Slutsatsen är antagligen inte att rättvisa är mindre viktigt i Sverige än i Italien, bara att betoningen av vänskapsbanden är så mycket starkare i Sverige att denna betoning kan överflygla det värde som svenskarna ger rättvisa.

När vi i en frågeundersökning uppmanar människor att välja mellan två goda ting skall vi inte vänta oss någon dramatisk tendens åt det ena eller andra hållet, men den skillnad som framkommer kan ändå kopplas till en eller annan särskiljande variabel. I European Values presenterades två påståenden:

A Jag menar att både frihet och jämlikhet är viktigt. Men om jag skulle tvingas bestämma mig för det ena eller andra skulle jag bedöma personlig frihet som mer viktig, dvs att alla kan leva i frihet och utvecklas utan hinder.

B Visst är både frihet och jämlikhet viktigt. Men om jag skulle tvingas bestämma mig för det ena eller andra skulle jag bedöma jämlikhet som mer viktigt, dvs att ingen har det sämre ställt än någon annan och att inte sociala klasskillnader är så starka.

Av svenskarna anslöt sig 56 procent till A (friheten), 35 till B (jämlikheten). Av italienarna anslöt sig endast 43 procent till

friheten, 45 till jämlikheten. Just därför att vi vet att jämlikhetsidealet är så synnerligen väl etablerat bland svenskarna, och att t. ex. den ekonomiska utjämningen gått längre än i något annat land, bör den större preferensen för frihets-idealet möjligen tolkas som ett alldeles särskilt starkt uttryck för det värde som tillmäts friheten i svensk kultur – i överensstämmelse med Ströms beskrivning. För Italiens del kan vi se den, jämfört med Sverige, större betoningen av jämlikheten i ljuset av den andel kommunist sympatier som man där haft i många år, störst i västländerna. Men det finns utrymme för delvis annorlunda tolkningar, t. ex. att jämlikheten drivits så långt i Sverige att en del svenskar nu tycker att frihetsprincipen kommit i kläm, varför de i sitt svar på frågan föredrar frihet framför jämlikhet. I en uppföljning av samma undersökning av SIFO 1990 (ca nio år senare) anslöt sig en ännu större andel svenskar till frihetsalternativet (63 %), mot avsevärt färre till jämlikhetsalternativet (27 %), vilket med tanke på de partipolitiska förändringarna under denna period ger stöd åt den sistnämnda tolkningen.

Kanske kan vi dessutom våga tanken att den historiska frånvaron av feodalsystem i Sverige och dominansen av fria självägande bönder, i kontrast till vad som fallet varit i Italien, gör friheten till en historiskt mer etablerad princip i Sverige än i Italien.

Att friheten skulle betonas särskilt starkt hade vi för övrigt anledning vänta oss, emedan självständighet, dvs frihet från sociala beroenden, är ett dokumenterat och explicit uttryckt värde i svensk kultur (jfr Ekstrand 1990). "Så stolta voro de gamla svenska odalmännen och så högt älskade de sitt oberoende av allt

och alla", skriver Ström (s. 41).

En sidobelysning av frihetsbegreppet ger synen på "enighet", grupp tillhörighet, gruppkänsla. Ström hävdar att man mindre ofta möter enigheten i ordspråken, utom vad gäller den moderna arbetarklassen, t. ex. "Enade vi stå, söndrade falla". Relativt frånvaro av ett specifikt värde torde åtminstone när det gäller ordspråken kunna klassificeras som ett negativt belägg.

Som kommentar till vad jag ovan sagt om frihetsbegreppets historiska rötter skall sägas att jämlikheten hämtat historisk näring i det förhållandevis egalitära bondesamhället och även i dess allmänna betoning av *likhet* ("sameness"; jfr Gullestad 1989). Betoningen av detta värde har sannolikt befrämjats av de relativt små kulturskillnaderna, jämfört med andra delar av världen (jfr Daun 1991). Den omständigheten att den allmänna grupporienteringen i Sverige, den kollektivistiska betoningen, inte återspeglas i någon ordspråksflora, får sin givna förklaring av att ett ordspråks syfte är att användas i situationer där det värde eller den norm som det uttrycker utmanas, hotas eller ifrågasätts eller eljest behöver poängteras. Det måste antagligen finnas ett reellt spelrum för konkurrerande budskap, yttande sig både i den samtidiga förekomsten av ordspråk med den rakt motsatta meningen ("Ensam är stark" vs. "Enighet ger styrka") och i s. k. wellerismer, där man humoristiskt driver gäck med ordspråk.

En fråga som den tidigare ställda, huruvida frihet eller jämlikhet är viktigast för svenskarna, låter sig kanske inte entydigt besvaras, trots de enkätdata som ovan redovisats. Till den ändan är begreppen alltför rymliga. Frihet från vad,

kan vi fråga. Självständighet i vilka avseenden, jämlikhet i vilka sammanhang? Vad svaren antyder är endast förekomsten av mycket generella attityder till dessa två begrepp. Men önskar vi bara veta vad folk säger, vill vi inte veta vad de faktiskt uttrycker med handlingar? Det är snarare med fokus inställt på människors i handling uttryckta förhållningssätt som kulturella mönster låter sig mera exakt beskrivas. Men att t. ex. göra deltagarobservationsstudier avseende människors frihets- och jämlikhetssträvan torde – minst sagt – inrymma problem.

Ändå lockar de jämförande studierna till övergripande generaliseringar, för kulturforskaren likaväl som för naturforskaren. Vilka grundämnen finns det? Hur uppstod universum? Vilka är de centrala nyckelsymbolerna i de sydeuropeiska kulturerna? Vilket begrepp representerar den västerländska kulturens kärna? Det är svårt att avhålla sig från de stora vetenskapliga frågorna på grund av dessas svårighetsgrad.

Sanning hellre än skönhet

Skönhetens ideal är inte framträdande i de svenska ordspråken, snarare avhånas det, menar Ström. "Det snarvackra räcker inte länge". Sanningsidealet anser han vara mer i linje med den svenska folkkaraktären, t. ex. "Sanningen håller färgen" och "Bättre lida för sanningen än belönas för lögnen".

Berör inte denna dikotomi något centralt i det nordiska kulturområdet, om vi nämligen ser skönhetsidealet som uttryck för sinnlighet i allmänhet? Sanningen kan då i stället sägas vara förankrad i det konkreta, materiella och jordnära. Lättsinne har ingen stark ställning i svensk kultur. En del sydländska folk prisar ibland lätt-

jan, skriver Ström. I Sverige avvisas inte glädjen, men den bör tyglas och glädjers kan vara riskfyllt. "När glädjen är i stugan är sorgen i förstugan" eller "All glädjes slut är sorg" (s. 215). Fördomande är många ordspråk som handlar om starka drycker: "Av den sista supen kommer den första örfilen". Lek och skämt hör likaledes till förlustelsernas och frestelsernas värld. Sanningen må vara tråkig, men den vuxna människan ger den en fast grund att stå på. "Skämta icke på allvar", "Månget skämt slutar illa", "På skämt knackar på, och på allvar öppnar dörren", "Mot slutet av leken vill fan vara med".

I detta perspektiv finns ett stänk av svärmod, som förr hade en till skillnad från dagens Sverige omedelbar utgångspunkt i bistra överlevnadsvillkor. "Aftonen vet, vad morgonen inte anar" heter det. "Tiden tar från klockan hennes klang, från fågeln hans sång, från oxen hans ok, från flickan hennes ros". Innebörden är densamma som i visan "Hej tomtegubbar", d. v. s. "en liten tid vi leva här med mycken möda och stort besvär". En sådan "jordnära" tendens finns även i kritiska ordspråk om kärlek och äktenskap: "Den som gifter sig av kärlek, har lustiga nätter och tunga dagar" och "Älska mig litet och älska mig länge". I Nordiska museets folkminnessamling har jag hittat följande ordspråk från Småland: "En ska aldri glä sig åt nonting, för då går då ille". Ett annat lyder "Glädjemat på ångerfat".

Vad som däremot prisas är arbetet, "som livets högsta goda och adelsmärke" (Ström s. 35). "Arbetet gör sömnen söt", "Arbetet gör kullerstengator till salsgolv", "Omväg till arbetet är ginväg till döden". "Bekvämt får, som ej gitter bära

sin ull. Lat rätta, som ej vill släpa på egen svans. Lata armar och tomma tarmar hör ihop. Sömnigt tryne vinner blott snark-segrar”.

Enligt den europeiska värdeundersökningen (1981/82) beklagade bara 14 procent av svenskarna ”att veckoslutet var över”, när arbetsveckan åter började, jämfört med 40 procent av italienarna och 43 procent av spanjorerna. Generellt sett var arbetstillfredsställelsen genomsnittligt högre i Skandinavien än i övriga Europa.

I forskarens önskan att generalisera lurar frestelsen att avstå från att söka efter motstridiga tendenser. En indikation som går tvärt emot föreställningen att svenskarna skulle vara speciellt dystra, i varje fall i vår egen tid, är självuppfattningen ”Jag är glad”, vilken visade sig vara särskilt vanlig i en rikstäckande undersökning av identitet där de intervjuade svenskarna uppmanades fullborda meningen ”Jag är ...” (Westin 1984: 190 ff). Som ovan nämnts skriver dock Ström om ”en viss inre tyngd mildrad av humorn” som utmärkande för de svenska (och nordiska) ordspråken. Han hävdar uttryckligen att humorn är speciellt kännetecknande för de svenska ordspråken. Men skämten är milda, säger han, sällan satiriska. Låt mig beträffande den sistnämnda punkten återknyta till undersökningen bland ett urval svenska studenter, av vilka bara 35 procent uppgav att de tyckte att det var roligt att ”ibland driva med och göra narr av andra människor”, jämfört med en så stor andel som 74 procent av ett urval amerikanska studenter.

Konfliktundvikande

Det finns alltså en mildhet i skämten, men denna mildhet är dessutom kongruent

med en allmän tillbakahållenhets och aversion mot konflikter (jfr Daun 1989: 102 ff). ”Svensken fruktar inte nappatag, men han är ingen älskare av kriget”, skriver Ström. ”När klockorna ringa för krig, gör satan helvetet bredare”, ”Ju större fejd, dess fattigare fred”, ”Advokater och soldater är satans lekamrater”, ”Krig är en djävul, som äter guld och skiter kiselstenar” (jfr Daun 1989: 102 ff).

Synen på konflikter tycks mig beröra ett vidare sammanhang. Det är bortom konflikten vi finner frihet och oberoende. Uppblåsthet och överdriven självtillit kännetecknar ofta den stridsglades åtbörder. En alternativ grundhållning uttrycks i ordspråket ”En tålmodig når längre än en stark”. Konflikten våldför sig ofta på sanningen genom enögdheten och tendensen att ställa allting på sin spets. ”Klokhet särskilt i betydelsen betänksam försiktighet” anser Ström höra till de dygder som prisas högst i de svenska ordspråken, liksom det nyss nämnda tålmodet (s. 43) (jfr Ekstrand & Ekstrand 1987: 175). Ett ordspråk lyder ”Försiktighet är klokhetens högra öga”. Ännu starkare är följande: ”Bättre försiktighet än vett”.

Svensk neutralitetspolitik och kompromissvillighet har tilldragit sig internationellt intresse. Neutraliteten eftertraktar oberoendet, vilket i sin tur anses ha djupa och vittförgrenade historiska rötter. Kompromissen återspeglar en ovilja mot konflikter, men också en särskild önskan att uppnå rättvisa lösningar: ”Fan är inte så svart som man målar honom. Låt själva fan rätt vederfaras”. Ytterligare en förklaring kan ligga i det förhållandet, som Ström berör med påpekandet att ”viljestyrka” inte är något för svenskarna spe-

ciellt framträdande drag om man får döma av ordspråken, låt vara att frihetsbegäret omtalas som "okuvligt". Viktigare är det tålmod, det saktmod, som motstår frestelsen att snabbt ta till strid. Jag har själv i Folkminnessamlingen fastnat för ordspråket "En sten är inget argument".

Slutsatser

Vilka slutsatser kan dras? Mina är följande.

1. Nationella ordspråkssamlingar synes i någon begränsad utsträckning kunna brukas som källor till kunskap om nationellt kulturbundna värderingar. En absolut förutsättning är dock en komparativ eller kontrastiv metodik, alltså jämförelser med andra länders ordspråkssamlingar, eftersom många ordspråk uttrycker universaliteter. Man måste alltså jämföra den innehållsliga strukturen i eller tendenserna i olika kulturers ordspråksskatter.

En svaghet med alla försök att avläsa tendenser är dock svårigheten att veta hur relativt ofta eller sällan enskilda ordspråk faktiskt använts, att alltså få ett mått på deras betydelse i verkliga sociala sammanhang. Mängden förekommande olikartade varianter på ett och samma tema kan möjligen tolkas som tecken på dess empiriska vikt och betydelse.

En annan svårighet ligger i att många ordspråk uttrycker sinsemellan motstridiga värderingar, och studier i existerande ordspråkssamlingar tillåter inga nöjaktiga slutsatser om vilka av ståndpunkterna som varit de socialt dominerande.

2. Ett speciellt hinder är att ordspråken är svåra att tidsfästa, annat än som åtminstone någorlunda väl förankrade i den tid då de upptecknades. Man kan

knappast med dem "få den rätta färgen över tidsepokerna", som Ström formulerade det. Svårt synes det dessutom vara, av metodologiska skäl, att via de mera konventionella ordspråkssamlingarna "förstå skilda folkklassers uppfattningar". Social proveniens anges aldrig direkt. Försök har dock gjorts att med intervjuer klarlägga olika befolkningskategoriers skiljaktiga tolkningar av ett och samma ordspråk.

3. Den osäkerhet som vidlåder ordspråken som källa till kunskap om nationellt avgränsade värderingar måste kompenseras av jämförelser med andra källor och metoder, t. ex. sociolingvistiska studier och kvantitativa intervjuundersökningar av värderingar.

4. Genom ordspråkens estetiskt expressiva form förmedlas kulturens *imponderabilia*, d. v. s. ovägbar och för empirisk beskrivning svårtillgänglig kunskap. Här finns en likhet med poesins budskap, som går långt utöver det sakliga innehållet.

Å andra sidan kan den expressiva formen vara vilseledande, eftersom det auktoritativt uttryckta budskapet hör till genren som sådan, och inte nödvändigtvis återspeglar den relativa betoning av ett visst värde som en individ i en viss situation skulle vara beredd att göra. Vi kan förutsätta att innehållet i vissa situationer t. o. m. är underordnat den retoriska formen. Individen kommer ihåg samt lockas att använda ett visst ordspråk på grund av dess ofta fyndiga utformning.

5. Den allra mest försiktiga ståndpunkten (kanske alltför försiktiga) är att ge upp tanken på att använda ordspråken ens som en kompletterande källa till kunskap om specifikt svenska värderingar. För att uppnå sådan kunskap väljer man då helt andra källor och metoder. Ord-

språken kan dock i detta sammanhang ändå komma till användning, nämligen som illustrationer av värderingar, vilkas förekomst alltså belagts på annat sätt.

Referenser

- Allwood, Jens, 1981. Finns det svenska kommunikationsmönster? (I: Vad är svensk kultur? Uppsatser från ett symposium i Göteborg i maj 1981. Papers in Anthropological Linguistics 9, s. 6–50.)
- Cesarec, Z. & Sven Marke, 1964/1983. Mätning av psykogena behov med frågeformulärsteknik. (3:e uppl.) Stockholm: Psykologiförlaget.
- Daun, Åke, 1986. The Japanese of the North – The Swedes of Asia? (*Ethnologia Scandinavica*, s. 5–17.)
- Daun, Åke, 1989. Svensk mentalitet. Ett jämförande perspektiv. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Daun, Åke, 1991. Individualism and Collectivity among Swedes. (*Ethnos* 56:3–4.)
- Daun, Åke & Ingrid Forsman, 1984. Gustav Sundbärg och det svenska folklynnnet. (Att vara svensk. Vitterhetsakademiens konferenser 13, 12–13 april 1984, s. 33–45.)
- Daun, Åke, Carl-Erik Mattlar & Erkki Alanen, 1988. Finsk och svensk personlighet. (I: Blandsverige, red. Åke Daun & Billy Ehn. Stockholm: Carlssons, s. 266–294.)
- Ekstrand, Gudrun & Lars H. Ekstrand, 1987. Children's perceptions of norms and sanctions in two cultures. (Kagitcibasi, Ed.: Growth and progress in cross-cultural psychology. Lisse: Swets North America Inc., pp. 171–180.)
- Ekstrand, Gudrun, 1990. Kulturens barn. Kontrastiva analyser av kulturmönster avseende förhållandet till barn och ungdom i Sverige och Orissa, Indien. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. (Diss.)
- Gullestad, Marianne, 1989. Small Facts and Large Issues. The Anthropology of Contemporary Scandinavian Society. (Annual Review of Anthropology, 18:71–93.)
- Harding, Stephen & David Phillips (Eds.), 1986. Contrasting Values in Western Europe. (Studies in Contemporary Values in Modern Society.)
- Jonassen, Christen T., 1972. Values and Beliefs. A study of American and Norwegian College Students. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara, 1973. Toward a Theory of Proverb Meaning. (*Proverbium*, 22, s. 821–827.)
- Lebra, Takie Sugiyama, 1976. Japanese Patterns of Behavior. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Mieder, Wolfgang, 1978. The use of proverbs in psychological testing. (*Journal of the Folklore Institute*, Vol. XV. No. 1, s. 45–55.)
- Ström, Fredrik, 1926. *Svenskarna i sina ordspråk*. Stockholm: Bonniers.
- Westin, Charles, 1984. Majoritet om minoritet. En studie i etnisk tolerans i 80-talets Sverige. (En rapport från Diskrimineringsutredningen.) Stockholm: Publica.

Summary

Fredrik Ström's "Swedes in their proverbs"

The aim of this paper is to elaborate the idea that there are proverbs which are particularly Swedish in their message or value-orientation. A well-known folklorist of his time, Fredrik Ström, came to that conclusion in his study "Svenskarna i sina ordspråk" (Swedes in their proverbs), published 1926. Ström pointed out that, although there are many proverbs which are known and used in different parts of the world, certain proverbs seem to be

more closely related to specific cultures.

In this paper the values are presented which, according to Ström, are especially expressed in Swedish proverbs. The validity of Ström's conclusions is related to contemporary survey data on Swedish values and personality traits. What seems to be more pronounced among Swedes than anything else is "modesty", implying a ritual minimizing of one's self. An example of this value-orientation is

the particular communication pattern of gratefulness in Sweden, also found in other Scandinavian countries as well as in Japan.

Other values include "democracy and justice", "freedom", and "equality". Because these concepts are both vague and time-related, it is difficult to reach any clear-cut conclusions using contemporary survey data. However, Ström's results are to some extent supported by more recent findings.

One Swedish value-orientation could be framed as "truth rather than beauty". The ideal of beauty is not particularly stressed in Swedish proverbs, Ström claims. What is praised are concrete, earthy matters and concentration on work, in contrast, to being happy-go-lucky and comfort-seeking. This sort of gloom is partly compensated for by a mild humour, Ström says, but seldom by saterizing. In one recent survey, thirty-five per cent of a sample of Swedish students said that they liked to make fun of other people. This frequency can be compared to survey results among students at seven American universities where seventy-four per cent answered "yes" to the same question.

A third value-orientation is "conflict avoidance", well-known from various studies of Swedish mentality. This value seems to be partly linked to "modesty", as well as associated with an unusual stress among many Swedes on the importance of caution and acceptance of compromise.

The following conclusions are presented:

(1) National collections of proverbs, at least to some extent, can be used as sources of information on national values. However, this requires a contrastive methodology, i.e. comparisons with proverb

collections from other countries, since many proverbs express "universalities". One restriction is the difficulty of knowing how common a proverb actually was and the social contexts of its use. Another difficulty is the number of proverbs which express conflicting values.

(2) A particular problem is knowing during what periods of time specific proverbs were in common usage. Without this information, one can scarcely use proverbs to, as Fredrik Ström expressed it, get "the right colour of the historical epochs".

(3) The uncertainty of using proverbs as sources of information about national values has to be compensated for by comparisons with other sources and methods, such as socio-linguistic studies and quantitative surveys on values.

(4) The esthetic-expressive form of proverbs may communicate the *imponderabilia* of culture, i.e. such parts or aspects of culture which are difficult to formulate explicitly and clearly; in this sense proverbs resemble poetry. On the other hand, the expressive form may be deceptive, because the authority communicated in the message is also a characteristic of proverbs as a genre. There are reasons to believe that, in some situations, the content is subordinated to the rhetoric form.

(5) The most careful position (perhaps too careful), is to reject the notion that proverbs can serve as a source, even a complementary one in the search to locate particularly Swedish values. However, even if one relies exclusively on other methods and sources toward that end, proverbs can still serve as illustrations of values which have been identified through other means.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Nordiska museets utställningsverksamhet under ett sekel

Av Göran Rosander

Staffan Carlén: Att ställa ut kultur. Om kulturhistoriska utställningar under 100 år. Acta Ethnologica Umensia. 3. Diss. English summary. Carlssons. Stockholm 1990. 293 s., ill.

Ingen torde bestrida att Nordiska museet (NM) fungerar som vetenskaplig grogrund för svensk etnologi, som viktig förebild för landets museiutställningar och som allmän kulturinstitution med betydelse för vår historiesyn. Det är därför ett viktigt ämne som Staffan Carlén tagit för sig i sin avhandling,¹ vilken trots titelns tystnad koncentrerar sig på detta museums utställningar under de första hundra åren. Boken syftar till att sätta in den svenska kulturhistoriska utställningen i ett större ideologiskt (förf. menar väl idéhistoriskt), socialt och etnologiskt sammanhang samt undersöka utställningens gestaltning och funktion i rummet, i tiden och i den sociala miljön (s. 14) — ett syfte som kittlar förväntningarna. Förf. borde ha förutsättningar för att behandla ämnet: tjänstgöring på museet i flera år, producent på Riksutställningar och åren före disputationen framgångsrik verksamhet som chef på Millesgården.

Boktiteln antyder snarare en museologisk avhandling än en etnologisk. Och intet ont i det, bara man lägger etnologiska vinklingar på materialet. Ordet museologi förekommer också här och var i texten, ehuru odefinierat. Något teoretiskt tillskott till den magra svenska litteraturen i det museologiska eller snarare etnomuseologiska facket² är avhandlingen emellertid ej, trots för-

fattarens fromma förhoppning därom; däremot erhåller den historiska museologin en hel del fakta. Inte heller etnologin tillförs något nytt.

Innehåll

Inledningskapitlet redogör bl. a. för terminologin. Två nyckelord är *utställningsform* och *utställningsspråk* (se nedan). Ett delproblem som förf. vill lösa är vad som styr museimannens personliga utställningsform och -språk. Har tidsandan (ett ej diskuterat begrepp) och ideologiska (idéhistoriska) strömningar haft inverkan? Den samtida kulturhistoriska forskningen? Det i avhandlingen centrala begreppet *kulturellt grundtema* diskuteras ej, förutom att sådana sägs vara osynliga för blotta ögat; de måste mejslas fram (s. 13).

Kapitlet innehåller också diskurser över några andra strategiska begrepp. I fråga om *kultur* presenteras två definitioner, en som går ut på att termen avser såväl medvetandet som artefakter och en som säger att kultur inte är ett materiellt fenomen utan snarare relationen till och tolkningen av tingen. (Definitionerna till trots används "kultur" flera gånger i en betydelse som ligger mycket nära "finkultur".) Sistnämnda definition finner förf. vara förknippad med *perceptionsaspekten*. I stunder av upplevelse sker en *kommunikation* mellan utställare och åskådare, något som förf. vill göra till en central analyspunkt.

Ytterligare något han vill ägna sig åt är att bekräfta eller falsifiera en — som rec. anser förflugen — hypotes om att NM skulle vara en re-

An ethnological study of the textile conservators' working conditions at the museum (1985) (Studia ethnologica Upsaliensia. 14), men den är närmast en yrkesmonografi. Också Billy Ehn, Museendet: den museala verkligheten (1986) bör nämnas i sammanhanget.

¹ Rec. var fakultetsopponent vid disputationen i Umeå 6 juni 1990.

² En tidigare etnomuseologisk avhandling är Inger Marie von der Lippe, Profession or occupational culture?:

liktinstitution genom sin nära relation till Hazelius, dvs. att museet ej förstått att i sina utställningar återspegla den kulturskapade verkligheten (ett slags museologisk kulturfixering?). Också en ev. förekomst av skilda delkulturer, dvs. grupper med specifik kognitiv struktur, vill han efterspana.

Av referatet torde ha framgått att den teoretiska diskussionen är klen, och det finns anledning att återkomma till denna och till nyckelbegreppen.

De två följande kapitlen ger en bakgrund till huvudtemat. "Europeisk och nordisk museologi" innehåller, titeln till trots, en översikt över kontinentens, Danmarks och Sveriges äldre *museihistoria*. Framställningen ger en mängd fakta men är näppeligen systematisk — varför saknas England med de två "urmuseerna" Ashmolean och British Museum? Skildringen av de svenska förhållandena är fragmentarisk, bara ett halvdussin museer nämns. Också följande kapitel är tankspritt rubricerat, bakom "Utställningsformer och utställningsspråk före 1925" döljer sig inte en teoretisk diskussion utan en redogörelse över världsutställningar och viktigare svenska varuexpositioner.

Resten av boken ägnas NM. Många nya fakta presenteras, och utställningarna belyses bl. a. via foton, försedda med analyserande text.

Uppläggningsen av var period följer en och samma mall. Efter en allmän redogörelse för dess ideologier, idéhistoria, socialhistoria och de sköna konsternas utveckling i Sverige och till dels utomlands, blir vissa utställningar diskuterade med betoning på form och språk, och så till slut sammanfattas periodens kulturella grundtema(n). En tes är att styresmannen i mycket sätter sin prägel på institutionens utställningsspråk. Slutsatserna om perioderna är följande.

Hazelius' tid: Visuell upplevelse; "utställningen kommunicerade ett budskap till besökaren, ett slags teater".

Salins tid: Föremålen och deras vetenskapliga innehåll sätts i centrum. Utställningsspråket blir estetiserat och sparsmakat.

Upmarks tid: Intresse för "stockholmiana" och för den internt svenska kulturen.

30-talet: Med den förste museielektorn, Ernst Klein (som ägnas ett utmärkt avsnitt), kommer klara pedagogiska mål och ett helhetsperspektiv. Reklamens och skyltfönstrens grepp appliceras

på utställningarna. Texternas avfattning och deras typografi blir viktig. Fältforskningar presenteras. Kulturella grundteman är historiemedvetenhet och nationell känsla; öppenhet mot samhället utanför; forskningsinformation; acceptering av politiska värderingar.

40-talet: Vetenskapliga bearbetningar. Arkitektoniska uppbyggnader, medveten ljussättning.

50-talet: Tidens sociala värderingar samt historiska och vetenskapliga kunskaper lyfts fram.

1960–73: Utställningarna relateras till tidens aktuella skeende. I jubileumsutställningen "Svenskens hundra år" sker delvis en återkoppling till Hazelius' dioramor.

I det stora hela stämmer förmodligen iakttagelserna, och de har onekligen intresse.

Underlag

Egendomligt nog har museets verksamhet nästan aldrig behandlats från *etnologisk* synpunkt, däremot finns det förstås åtskilliga *kulturhistoriska* uppsatser om utställningsverksamheten, framför allt i *Fataburen*. Undantaget är egentligen en artikel av Sigurd Erixon, som behandlar museiutställningarnas svenska historia och formgivning, varibland Nordiska museets.³ Artikeln är bara nämnd i förbifarten i Carléns bok, trots att han där kunnat hämta en hel del, inte minst om andra utställningsbyggen och -byggare. Det hade behövts; saken är ofullständigt och nyckfullt behandlad. Märkligt nog har förf. inte tagit del av den enda dissertation⁴ om utställningar i Sverige som lagts fram: Gundula Adolfssons *Människa och objekt i smyckeskrin: en analys av arkeologiska utställningar i Sverige* (1987). Där hade han kunnat få åtskilliga teoretiska — och museologiska — uppslag.⁵ Till de flagranta missarna i litteratursökningen hör också Göran Nylöfs stora redovisning av Riksutställningars publikundersökningar, som just behandlar vad förf. efterly-

³ Sigurd Erixon, "Utställningarna" (Svensk bygd och folkkultur i samling, forskning och vård. Red. S. Erixon & Å. Campbell. 3. 1947).

⁴ Jag bortser från Anna Lena Lindbergs avhandling *Konstpedagogikens dilemma* (1989) som bara perifert berör utställningsgestaltning.

⁵ En senare publicerad, viktig uppsats om utställningar är Gundula Adolfsson & Inga Lundström, "Basutställningarna har spelat ut sin roll" (Kulturmiljövård. 1991:2).

ser: hur utställningar påverkar besökaren.⁶ Ett kapitel där heter "Utställningsbesökets inverkan på kunskaper och attityder". Men kanske är förf. ursäktad... åtminstone i egna ögon. Det finns nämligen en klart deklarerad princip (s. 21) att inte ta upp utländsk litteratur efter 1973, undersökningstidens slutår, och Nylöfs skrift är visserligen inte utländsk men från året efter. Ståndpunkten är oförståelig och ohållbar. Och författarens klagan över bristen på litteratur om utställningar (alltså från tiden före 1973!) motsägs av att Göran Carlssons och Per-Uno Ågrens bok *Utställningsspråk* (1982) uppftar sex utländska verk skrivna före nämnda årtal — ej använda.

Materialet utgörs i första hand av recensioner i dags- och fackpress, författarens egna intervjuer med fr. a. tjänstemän vid museet (men inte utställningsbesökare!) samt foton.

Märkligt nog saknas källkritik helt, förutom att förf. påpekar sin subjektiva perception vad gäller det viktiga källmaterialet foto. Sålunda används intervjumaterial utan diskussion av dess kvalitet. De flesta sagesmän är utställningsproducenter — hur mycket talar de i egen sak? Den tyngsta källkategorin är dock recensionerna. Också de används okommenterat. Drygt hälften är osignerade, vilket väl ofta betyder att det är en allmänreporter, en icke-specialist, som yttrar sig. Sådana uttalanden har en annan dignitet, utgör ett slags "folkets röst" jämfört med texter av drivna kritiker av typ Gustaf Näsström, Eva von Zweigbergk, Tor Hedberg.

Källkritiken brister alltså. Men inte nog med det: en viktig källkategori är över huvud taget inte utnyttjad, nämligen bevarade förarbeten i form av excerpter, utkast, skisser, PM osv. — material som ger inblick i konceptionen och, inte minst, i producentens mentala processer. Sådant stoff finns åtminstone för de senaste decennierna, vanligen förvarat på tjänsterummen, medan den fotografiska detaljdokumentationen — tillsammans tiotusentals uppklistrade foton — står på avdelningskontoren. Naturligtvis kan inte alla utställningar som diskuteras i boken penetreras, men ett par exempel hade varit på sin plats. Här talar rec. delvis i egen sak, eftersom han varit projektledare för den ena av de två utställningar som det finns mest material om, nämligen

"Svenskens hundra år" (den andra är Elisabet Hidemarks "Svensk bostad"). Från den finns ca 1,5 hyllmeter material, bl. a. PM över förkastade uppslag, projektledarens ganska öppenhjärtiga dagbok över arbetets gång samt en 50-sidig slutrapport med t. ex. referat från diskussioner med scenografer och museilärare en månad efter öppnandet om hur utställningen fungerat — pedagogiskt, tekniskt, socialt.

Ett allvarligt metodiskt fel är att urvalet av utställningar aldrig är motiverat. Förf. har helt enkelt plockat godtyckliga russin ur kakan.⁷ Av museets samtliga bas- och tillfälliga utställningar är 5–10 % omnämnda.

Hur typiska är då de valda exemplen? Det vet vi inte. Kanske hade museets övriga utställningar under samma period en helt annan inriktning och utformning? Förf. borde i bilaga ha redovisat *alla* utställningar, deras titlar och helst också producenter. Detta är långtifrån någon stor uppgift; det finns en lappkatalog upprädd på 50-talet, grundad på årsberättelserna. En uppdelning på olika ämnen — Basnäringar, Konsthantverk, Folkkonst, Socialhistoria, Dagsaktualiteter etc. — hade förmodligen avslöjat förändringar i teman och därmed en ändrad historiesyn eller åtminstone utställningspolitik.

Teoretiskt ramverk

Det har redan framgått att diskussionen kring "kultur" är mager och att "museologi" aldrig penetreras ordentligt. Nästan än värre är den lösliga diskussionen av nyckeltermerna "utställningsform" och "utställningsspråk". Förstnämnda begrepp avser utställningsrummet, tingen, texterna, d. v. s. det rent konkreta innehållet (s. 12). Utställningsspråket däremot är abstrakt; hit hör sådant som skapar atmosfär, det som ligger under ytan som ett budskap (s. 12). Man kan väl också säga att det är utställarens personliga signum, och här finns en ingång till dennes "inre landskap", hans kognitiva struktur, som alltså hypotetiskt och säkert riktigt antas speglas i utställningarna.

Avhandlingens bruk av de båda begreppen vacklar emellertid, och ibland brukas "formspråk" utan att rec. blir klok på om det är en

⁶ /Göran Nylöf m. fl./, "Musei- och utställningsbesökandet i social belysning." (=SOU 1974: 43 Utställningar. Bilaga 2.)

⁷ Ytterligare russin under efterkrigstiden är enligt recensentens uppfattning t. ex. "Théâtre de la mode"; "Strindberg på Nordiska museet", "Tradition och nutid"; "By, gård och arbete".

kombination av de båda begreppen eller en snitsig variant av ordet "form" (t. ex. s. 15). Rec. misstänker att det allmogliga "utställningsteknik" oftast är det adekvata i stället för "-form". Lika diffust är "utställningsspråk", vilket har paralleller som "filmspråk" och "teaterspråk" (och nog där är lika oprecist). De ca 20 gånger ordet används varierar betydelsen starkt. Borde det inte hellre innebära något som är speciellt för mediet, avläsbart i en s. k. konstruktiv perceptionsprocess, där sinnesintryck sätts i förbindelse med varandra, alltså organiseras och tilläggas mening. Gundula Adolfsson är inne på detta. Hon skriver: "Ur formmässig synvinkel uttrycker utställningsspråket en medial förutsättning. Utställningen är ett tredimensionellt medium, alltså bör språket utnyttja tredimensionalitet i rummet och hos objektet. *Utställningsspråket är således främst ett objektspråk.*" Carlsson & Ågren ger synonymerna "design", "formgivning", "gestaltning" men är ganska diffusa i sin utläggning: "...den visuella, utställningsmässiga tolkningen av ett stoff, val av stil, av formulering. /.../ Viktigast är att kunna välja /.../ de betydelsebärande elementen, och att kunna foga dem samman i en pregnant struktur. Vår skrift försöker /.../ visa hur iscensättningen av en utställning, formuleringen, återverkar på stoffet."⁸

Avhandlingen hade blivit klarare om det gjorts ordentlig boskillnad mellan teknik, gestaltning, faktainnehåll och budskap. Analytiskt ingår fyra inslag i envar kulturhistorisk utställning:

– Faktainnehållet, den avsedda information/kunskap som producenten vill förmedla. Här spelar föremålen rollen av "knaggar" att hänga upp "berättelsen" på.

– Tekniken, d. v. s. i detta sammanhang de fysiska hjälpmedlen och deras användning.

– Gestaltningen, som innebär objektens inbördes placering, deras samspel med omgivande arkitektoniska rum och dettas material och färg samt vidare med utställningens ljus, ljud och doft – kort sagt en på museologisk insikt grundad scenografi, vilket genererar intellektuell retning och en upplevelse. Gestaltningen är delvis modepräglad.

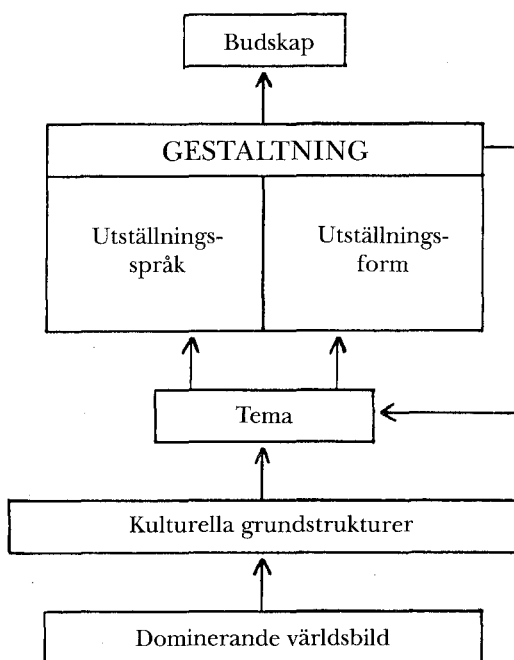
– Dessutom finns alltid ett eller flera budskap, som är något utöver summan av de tre nämnda

⁸ Adolfsson, a.a. s. 151; Carlsson & Ågren, a.a., Förord.

inslagen. Budskapet utgör, kan man säga, ansträngningarnas och resursförbrukningens yttersta syfte – ibland förmodligen implicit även för producenten – och befinner sig på en högre abstraktionsnivå än kunskapsinnehållet. Budskapet kan vara sådant som en känsla (nostalgi; glädje), en uppmaning (protestera!) eller en förhoppning (identifiera dig!). Det är stundom explicit uttryckt i titeln ("Upptäcka – uppleva") men får oftast vaskas fram hypotetiskt av forskaren.

Ett annat kameleontiskt begrepp är "kulturell grundtema". En gång jämförs det med världsbild (s. 252). Det kan också vara en strängt vetenskaplig syn; Hazelius' verklighetstroga dioramor; historiemedvetenhet; öppenhet utåt mot samhället och mycket annat. Begreppet är alltså dimbelagt och ett dåligt analytiskt redskap, som mystifierar mer än det klargör. Rec. misstänker att förf. lika gärna kunde använt ordet *trend* och vill i stället reservera termen för visioner om, den intellektuella hållningen till, museets och utställningarnas syfte.

En modell över sambanden mellan de besläktade begreppen hade varit på sin plats. Ett enkelt försök att inlemma författarens begrepp (där "gestaltning" bara nämns i förbifarten) i en modell ter sig sålunda:

En annan strategisk term är *kommunikation*, som avhandlas på bara ett par rader (s. 14). Där talas om sändare, mottagare och budskap, självklara begrepp. Men det finns i detta sammanhang mycket mer att säga. En utställning svarar på nästan alla punkter mot den sociologiska definitionen på "masskommunikation". Den är dock speciell i förhållandet till film, teater och konsert genom att mottagaren kan välja sin egen takt, plocka ur utbudet. Utställningskommunikationen måste vidare struktureras i förhållande till tänkt målgrupp, en självklarhet i dag men inte för 75 år sedan. Vad medför det för problem? Det viktiga semantiska – och etnologiska – begreppet "kod" borde också diskuterats. Föremålets symbolinnehåll är i grund och botten orsaken till att de ställs ut. Tingen utgör tecken som måste tydas, och bl. a. därför byggs de gärna in i miljöer eller förses med kompletterande information. Det är för rec. obegripligt hur förf. kan glida förbi dessa problem. Dessutom finns det ofta hinder eller filter i sändningen, alltifrån usel gestaltning, t. ex. överstimulering genom alltför många föremål, till opraktiska lokaler eller kinkande barn. Vidare finns det ofta en "förstärkare" i kommunikationen, nämligen museiläraren – en yrkeskategori som fullständigt förtigs. Begreppet "kommunikation" är alltså inte problematiserat, trots dess museologiska och etnologiska implikationer.

Det finns mer att säga. All pedagogik lär att kunskapsinhämtningen ökar i samband med skapande. NM har dock sällan aktiverat sin publik – med ett par viktiga undantag. Det ena är barnen. I anslutning till barnutställningar kan ungarna få pröva hantverkstekniker etc. Detta nämns ej. Det andra tillfället var vid Skansens dräktparader, där borgerskapet blev medagerande, ja nästan "föremål".

En nyckelterm är också "perception", men ordet används kryptiskt i avhandlingen. Ett mål för avhandlingen sägs vara att "analysera perceptionsprocessen och dess yttringar hos museimannen-aktören och besökaren-aktören" (s. 15). På s. 14 definieras perception som "upplevelse av kultur, ej blott varseblivandet", och på s. 247 hävdas att upplevelseaspekten är fokuserad i forskningsmaterialet, vad som nu menas med det. Förf. tycks vara omedveten om att det finns hyllmetrar med litteratur om begreppet inom psykologi, filosofi, vetenskapsteori, arkitektur-

teori och konstvetenskap. Det karakteristiska för perceptionen är att våra tidigare erfarenheter, vår *mentala repertoar*, medverkar i urvalet av det vi registrerar med sinnen; i perceptionen ligger en urvalsprocess. Är det verkligen, som hävdas, perceptionsaspekten som ligger bakom Hazelius' dioramor och t. ex. miljöerna i "Giftas – eller ej" eller "Svenskens hundra år"? Inte önskan om att väcka emotioner eller att åstadkomma självinstruerande föremålsensembler för att uppnå bättre inlärningseffekt? Och har perceptionsaspekten "upplevelse" i boken relaterats "till de värderingar och de styrfaktorer som kan ha påverkat utställarna" (s. 241)? Rec. kan ej finna annat än att ordet på det hela taget är missförstått och missbrukat i avhandlingen. En klagörande uppställning över perceptionens plats i våra mentala processer kan uppställas på grundval av arkitekturteoretikern Sven Hesselgrens⁹ diskussion:

STIMULUS
 ↓ uppväcker
 PERCEPTION
 ↓ som förknippas med
 BETYDELSE
 ↓ som är bärare av
 EMOTION
 ↓ som ger upphov till
 REAKTION

Hur kommer en museiutställning till?

Vad är då en museiutställning egentligen? Och hur koncipieras den? Dessa för en "vanlig" läsare intressanta frågor negligeras nästan helt. "Att ställa ut kultur" är en komplicerad historia, och en mer utförlig analys än vad som sker på s. 12–14 hade varit på sin plats.

Som entitet faller utställningsverksamhet under sociologisk och kommunikativ museologi. Syftet med utställningar är, renodlat, att *informera* eller att *ge kunskap* eller att *ge upplevelser* eller att *roa* eller att *oroa* eller att explicit *påverka våra värderingar*. En kulturhistorisk utställning är en i viss lokal belägen fysisk kropp, gestaltad enligt vissa principer, principer som man efter hand nått någorlunda konsensus om ("museologisk kunskap"). Utställningar arbetar i multimediaform och fungerar som massmedia: de över-

⁹ Miljöperception (1966), s. 16.

bringar något från producenten till åskådarna, vilka med sin perception, sina sinnesförmågor, intellektuellt bearbetar intrycken till en upplevelse som får betydelse för vederbörandes kognitioner.

Det innebär att många vetenskaper möts i studiet av utställningar. Dessa är komplexa företeelser. Studiet måste göras med tvärvetenskapliga ambitioner. En enskild forskare kan naturligtvis inte behärska alla nödvändiga discipliner men skall redovisa problemen och ge ingångar till det som ligger utanför hans kompetens.

Hur ämnet presenteras, de fakta och informationsbärare som väljs samt bearbetningen till information och kunskap beror bl. a. på de medverkandes historiesyn. Denna är en överordnad faktor av stort intresse. Aspekten är fullständigt negligerad i avhandlingen. Donald Broady och Mårten Palme har i en essä om Pierre Bourdieu sagt ungefär följande: Utställningar utgör kulturellt kapital, där lagras de kulturella fältens historia. Det visade blir föremål för erkännande genom att symboliskt representera vad som anses värdefullt eller genom att tillhandahålla argument – information som kan användas i debatter, varigenom det definieras hur historien sett ut. Museerna förvaltar således en viktig del av samhällets kulturella resurser och hör till de legitima uttolkarna; tjänstemännen har makten över kunskapen.¹⁰ Med andra ord: Kulturhistoriens nomenklatura sitter, med författaren Lars Gustafssons ord, med *problemformuleringsprivilegiet*. Och hur påverkas yrkesrollen av deras sociala bakgrund? Är det forskaren, pedagogen eller till äventyrs showmannen som avslöjar sig i utställningen? Tjänstemännen etablerar och marknadsför myter om samhället, så mycket lättare som alla utställningar kräver nyanslös förenkling, kalla det gärna förgrovnig. Kulturen presenteras i färdig, nästan stereotyp form. Olof Eriksson, tidigare chef för Sekretariatet för framtidsstudier, har i en viktig uppsats¹¹ pekat på att det förgångna i museerna framstår som odelbart. Myten om den svenska enhetskulturen kräver en svensk en-

hetshistoria, en oproblematiserad bild. Men sanningen är ju att det finns *flera* historier, allt efter utgångspunkten – jämför det sprängstoff som nyuppställningen av sameutställningen på NM för drygt tio år sedan visade sig rymma; sameorganisationerna protesterade kraftigt och krävde att få *sin* syn presenterad.

Den "kulturskapade verklighet" som utställningarna hypotetiskt återskapar och som avhandlingen säges vilja undersöka är i själva verket mångtalig och – problematisk. De "delkulturer" som förf. intresserar sig för, representerar vad jag förstår olika historieuppfattningar, olika verklighetsbilder. Detta medför, att det egentligen är mer intressant att få veta *tjänstemännens* kulturdefinition än författarens. Ganska säkert utgjorde "kultur" för de allra flesta ända in på 70-talet det materiella, det påtagliga. En idéhistorisk utredning kring det i sammanhanget viktiga begreppet "kulturhistoria" hade också varit på sin plats; det diskuterades ivrigt vid 1800-talets slut med Viktor Rydberg och August Strindberg som främsta kombattanter.

Själva utställningskonceptionen förefaller av avhandlingen att döma vara oproblematiserad. I valet av ämne är förslagsställare, styresman och producent de viktigaste aktörerna, och onekligen får vi veta en del om de två sistnämnda. Förf. blottlägger också ett antal fraktioner ("delkulturer") med viss utställningsprofil, antingen polariserade med styresmannen eller i samspel med honom. Men vilka var ledarna? Hur länge fanns dessa bildningar?

Själva initieringen borde diskuterats mera. Det finns bl. a. några faktorer som "föder" idéer: förekomsten av "standardsektorer", inom vilka nya uppslag regelbundet genereras (för NM:s del dräkt, lantbruk, möbler m. m.); tjänstemännens specialkunskap; utifrån kommande "beställningar"; stor befintlig materialgrupp (beroende på viss insamlingspolitik; det går inte att, som förf. gör, helt bortse från denna); jubileer; dagsaktualiteter; strukturella förhållanden som gör att "tiden är mogen"; publiktryck.

Idén presenteras för det beslutande organet och inlemmas i en ev. långtidsplan. Någon utses till producent. Målgrupp fastställs – kanske. Så begynner research, kontroll av tillgängliga föremål, skissering, utkast, bortval, inhämtande av praktiska synpunkter från hantverkarna osv. Val sker av media som kompletterar föremålen (ge-

¹⁰ "Pierre Bourdieus kultur- och utbildningssociologi. En introduktion." (Donald Broady/red./, Kultur och utbildning. Om Pierre Bourdieus sociologi. /UHÅ. Skriftserie 1985: 4/)

¹¹ "Museerna och framtidsvisionerna." (Museiperspektiv. 25 artiklar om museerna och samhället. /Rapport från kulturrådet. 1986: 2/).

nomarbetad katalog, karusellprojektor, film, föredrag). Någonstans i processen kommer kanske en extern utställningsarkitekt in. Arkitektonisk och scenografisk uppbyggnad sker med hänsyn till budskapets formulering, till lokal – där i NM:s fall den "sakrala" hallen erbjuder problem¹² – till säkring, till tillgängliga hantverkare etc. Det är alltså ett omfattande arbete som föregår vernissagen. I avhandlingen förefaller utställningarna bli till i ett vacuum. Produktionen hör tveklöst samman med utställningsform och -språk.

Utställningarnas samhälleliga kontext

Utställningarnas sammanhang med samhällsförhållandena vad gäller ämne och utställningspråk är ett av avhandlingens huvudproblem. Förf. finner, inte oväntat, åtskilliga sådana samband. För att möjliggöra analys inleds vart kapitel med en rundmålning. Vad tas då upp, vad anses ha förklaringsvärde? På åtskilliga ställen står relevanta saker om utbildningsväsen, stämningar i de breda folklagren, politiska och socialpolitiska händelser m. m., men faktpresentationen är osystematisk och ganska tillfällig. En oproporcionellt stor del handlar om konst, litteratur och musik (men inte teateruppsättningar!), utan att detta explicit relateras till utställningsväsendet, möjligen med undantag av nationalromantikens epok. Rec. för sin del hade, förutom strukturer och unika händelser som uppenbart påverkat en viss utställning, velat veta lite mer om internationella och nationella tankematiser, om skolväsen, folkbildning och inte minst fackpedagogikens utveckling, om socioekonomiska förhållanden i mycket grova drag (urbanisering, konjunkturen, levnadsstandard, transportväsen och turism), om massmediautvecklingen (vad betyder TV:s intåg?), om milstolpar inom kulturhistorisk litteratur ("Forna dagars Sverige", "Svensk stad", "Den svenska arbetarklassens historia" m. fl.) och, framför allt, om de viktigaste utställningarna utanför NM. Nu får vi nästan inte veta någonting alls om dessa efter 1923.

Med en sådan parallell utställningshistorik i miniformat hade det bl. a. framgått om det funnits moden i den generella utställningsverksamheten och -gestaltningen, något som rec. är över-

¹² Jfr Johan Mårtelius' avhandling Göra arkitekturen historisk. Om 1800-talets arkitekturtänkande och I.G. Clasons Nordiska museum (1987).

tygad om. Säkert lånade tjänstemän på självaste NM ideer från naborna. Ett exempel synes vara utställningen "Svea rike" på Stockholmsutställningen 1930, där Jerk Werkmäster medverkade, densamme som 1936 engagerades för NM:s "Hem och arbete". Stora likheter finns, av bilder att döma.

Till samhällskontexten kan också publiken sägas höra. I alla händelser under senare decennier har museiledning och producent snegljat på den vid sitt utbud. Vilken publik sökte sig då till NM, och vilken ville man ha? Det påverkar ju utställningsväsendet. Åtminstone vid två tillfällen har man gjort publikundersökningar, 1952 och 1973. Förutom social skevhet i de högre samhällslagrens favör visade sig inslaget av traditionsbevarare, typ "hembygdsfolk", vara stort, och vidare sökte sig konnässörer dit – ett sammanhang med estetiserande utställningar av brukskonst, möbler etc. kan anas (förf. förbiser över huvud taget att också konsthistoria är ett "moderämne" för NM:s verksamhet). Samlarna är en annan *pressure group*. Turister, inte minst utlänningar, ska ha sin dos av nationell standardkultur. Och så alla skolbarn, med läroplanen som piska. Publiken är alltså ingen oväsentlig faktor i sammanhanget.

Avhandlingen som historiebok

Genom sin kronologiska uppläggning fungerar avhandlingen som en nyttig översikt över allmän och framför allt svensk museihistoria, trots sin osystematiska framställning.

Vi ska här inskränka faktagranskningen till det som sägs om NM, även om det klart måste framhållas att avhandlingen inte ger sig ut för att vara en historik över institutionen (något som saknas). Åtskilligt nytt framkommer, som framgått. Någon särskilt tillförlitlig och täckande historik är avhandlingen emellertid ej. Ett par exempel ska ges. Att museet haft en styresman vid namn Gösta Berg (informant!) framkommer inte, trots bokens fokusering på dessas insats. Däremot utnämns N.E. Hammarstedt felaktigt till sådan (s. 119). Personer sammanblandas (Axel Nilsson och hans son Göran; s. 148). NM och Livrustkammaren är inte *en* institution (s. 178). – Så kunde man fortsätta länge bland felaktigheter och dubiösa uppgifter.

Museets siamesiska tvilling Skansen förtigs nästan, institutionen skymtar på 7 ställen och

ägnas totalt 25 rader. Ändå kan ju interiörerna där definieras som utställningar, rymmande intressanta problem kring rekonstruktion, miljö-uppbyggnad, *pars pro toto* m. m. Museets många gårdar med Julita i spetsen nämns över huvud taget ej. På sistnämnda plats finns t. o. m. ett eget stort museum, särskilt de yngre tjänstemännens tummelplats sedan omkr. 1930.

Det tillfälliga urvalet av utställningar gör att flera av museets framstående utställare ägnas föga eller ingen plats, bl. a. Sigurd Wallin, Nils Keyland och Gösta Selling. Inte heller framgår att museet under periodens slutskede lånade in många utställningar samt hade en omfattande verksamhet med vandringsutställningar, delvis i samarbete med Riksutställningar. Vad betydde för övrigt den institutionens uppdykande för NM, förutom inspirationen att starta barnaktiviteter (s. 219)? Och Stadsmuseets okonventionella utställningsverksamhet med början vid 60-talets mitt? Rec. misstänker att en påverkan kan spåras i några av de yngre tjänstemännens utställningsproduktion med dess försiktiga samhällskritik (främst Eva-Lis Bjurman). Ytterligare en faktor i sammanhanget från samma tid är skilsmässan från Skansen (1963), som lär ha fått vissa återverkningar på museets utställande. Faktorer som dessa borde naturligtvis tagits upp i bakgrundsteckningen till den sist behandlade perioden.

Sakfel är *en* sak, slarvfel och dåligt genomarbetad framställning en annan. Inadvertenserna i text, notapparat, litteraturlista och citat är legio. Personnamn bör inte vara felstavade (ca 20 st.). Texten är full av truismen och svepande formuleringar av typ "60-talet var en nytänkandets period" (s. 243), "Vart sekel har sitt mode, inte blott i fråga om kläder, utan även beträffande mat och livsåskådning" (s. 268) och "Under medeltiden, då städer började uppkomma, intensifierades handel och samfärdsel" (s. 24). Sådant hör inte hemma i en humanistisk avhandling och vittnar om en nonchalant inställning till vetenskapligt arbete — och till läsarna.

Sammanfattning

Det ämne förf. givit sig i kast med är något av en inbrytning, med intresse långt utanför det humanistiska vetenskapssamhället. Det ligger ett stort arbete bakom den omfattande empirin. Nya fakta framkommer om NM:s historia och dess "företagskultur". De uppställda målen för avhandlingen har någorlunda uppnåtts, detta via systematisering av empirin. Å andra sidan är dessa, som framgått, från början satta under pari; jag har efterlyst diskussion kring t. ex. historiesyn, tingens roll i utställningarna samt perceptionens museologiska implikationer. Huruvida de framsejdlade mönstren är de enda eller de tydligaste är ovisst, eftersom helheten ej redovisas. Etablering av *förklaringar* mellan redovisade fakta och deras kontext saknas. Inga försök till modeller görs. Över huvud taget är bristen på teori besvärande. Nyckeltermerna är onöjsamt definierade och diffusa till innehåll. Den sociala och kommunikativa museologin får, till skillnad från den historiska, mycket få tillskott med avhandlingen. Denna är vidare illa skriven. Disposition och rubricering är tankspridd, akribin inte godtagbar. Beläsenhet och källsökning brister. Källkritik saknas. Utställningsproduktionen, en komplex företeelse, är helt oproblematiserad. Hårdrar man det hela, verkar det som om utställningar koncipieras genom att storsamhället befruktar styresmannen-guden, och därefter springer de ut ur Zeus panna i ett lufttomt rum. Att också andra institutioner har en parallell verksamhet antyds bara. Det förefaller som förf. aldrig tänkt igenom sitt ämne på allvar. Resultatet blir därför naivt. Ett intressant och viktigt ämne är bortslarvat.

Det är alltså en undermålig avhandling Carlén presterat. Saken aktualiserar återigen frågan om man i Sverige inte borde anamma det danska och norska systemet med att avhandlingen bedöms i förväg av kommittén, som avgör om den skall släppas upp eller ej. Då behöver debaclet vid ett ev. underkännande inte bli så stort. En annan möjlighet vore att återinföra graderade betyg.

Kvinnors historia i manligt verk

Av Anders Björklund

Britta Lundgren: Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket. Diss. English summary. Carlssons. Stockholm 1990, 282 s., ill.

Från min barndom i slutet av 1950-talet minns jag uppdragen att cykla till poststationen. Det var på Norderö, en ö mitt i Storsjön i det inre av Jämtland. Jag minns kontorets doft, dunkel och allvarliga atmosfär. Farbrorn på posten var det offentliga Sveriges lokala representant på ön, ungefär som prästen var Guds skulle jag tro. Han var en äldre och mycket aktad jordbrukare, tillika min morfars jaktkamrat och frände. Men den där stationsföreståndaren var också öns polis och hutade en gång åt min moster som körde motorcykel utan att ha körkort: — Hördu Gudrun, sa han när han tog henne på bar gärning, nu måste du börja tänka på att ta körkort snart!

Britta Lundgrens avhandling handlar om posten, och t.ex. om de funktioner en poststation kunde ha, också bortsett från de rent postala.¹ Posten var mötesplats och informationscentrum men hade också disciplinerande funktioner som att lära byborna tids- och postvett. Och respekt för yrkesrollen. "På plats ute i byarna, utan draghjälp av monumentalarkitektur eller iögonfallande materiell symbolik, utan utbildning eller yrkesförebilder skulle de /poststationsföreståndarna/ kommunicera postverkets anda och myndighet" (s 38).

Avhandlingen behandlar i ett historiskt perspektiv kvinnliga och manliga anställdas beskrivningar och upplevelser av hierarki, byråkrati, makt och auktoritet. Här skildras hur postverket är i vardaglig praxis och hur det *bör vara*. De postanställda berättar om sitt kall och om knoget

med posten, framlyft i sedelärande stycken om kulturens och människovärdets fattige, trötte men stolte räddare.

Allmänhetens tjänare tar sin början på 1600-talet, men har sin tyngdpunkt förlagd till det senaste sekelskiftet och de närmast därpå följande decennierna. Författaren anger i sitt förord som skäl för sitt ämnesval att hon fascinerats av skildringar av stereotypiserade ilska yrkeskvinnor samt att hon själv i tolv år arbetat som kvinnlig tjänsteman och då blivit intresserad av kvinnoforskning och dolda kulturmönster.

Se där en ingång i ämnet som skulle ha fått min barndoms myndige poststationsföreståndare att höja sina borstiga ögonbryn!

Frågeställningar och teoretiskt underlag

Författarens ambition är att visa hur postverket kan förstås som ett system, där kulturell manlighet och kvinnlighet givits specifik betydelse och gestaltning. Ur detta framträder så avhandlingens två syften:

1. att analysera postverket som ett genussystem och visa hur socialt kön är meningsbärande.
2. att kartlägga postverkets yrkeskultur med koncentration dels på regelupprätthållande strategier, dels på sådana präglade av emotionalitet och medkänsla, här satta på de oortodoxa begreppen former och hjärta.

Poängen med särskiljandet av biologiskt och socialt/kulturellt kön är problematiseringen av förhållandet mellan biologiska egenskaper och samhällelig arbetsfördelning; vad är kön och vad är kultur? Författaren understryker genusbegreppets relationella karaktär, genus ska ses som ett socialt och kulturellt föränderligt maktförhållande. Perspektivet bygger bl. a. på en modell tillämpad av historikern Joan W Scott. Som grundantagande ligger att de båda könen har en ojämlig tillgång till materiella och symboliska resurser.

¹ Rec. var fakultetsopponent vid disputationen vid Umeå universitet den 7 december 1990.

Postverket som könssystem lever — skriver författaren — av sammansatta och föränderliga tolkningar av vad som är manligt och kvinnligt. Genom exempel från nära 400 år av postal verksamhet visar avhandlingen hur dessa tolkningar varierats och genom närbilder från de senaste 100 åren konkretiseras detta i analyser av material hämtat från tidningspress, intervjuer och levnadsberättelser.

För att teckna postverkets yrkeskultur har författaren intresserat sig för självpresentationer av verket och dess anställda, som de framförs i olika handlingar och intervjuer. Postverket skildras dels som en *funktionell organisation* med huvuduppgiften att sköta postbefordran, dels som en *symbolisk organisation*. Beskrivningar av postverket ses alltså som både relaterande och normerande; materialet berättar både om hur det förhåller sig med världen, och om hur den bör vara. Med begreppen världsbild och ethos lånade av socialantropologen Clifford Geertz anger författaren att hon ämnar studera hur verkligheten konstruerats inom postverket.

Skildringen av postens funktionella organisation spänner över ett väldigt område men är relativt tunn. Verkets symboliska sidor gestaltas med hjälp av några komplexa begrepp. *Innanförskapet* visar sig i olika posthistoriska artiklar, brev och noveller riktade till en initierad läsekrets. *Den positiva identifikationen* framgår bl a av yrkesstolthet och hänvisningar till kårens betydelse. Genom ett starkt *patos* lyfts den högstämde känsla fram som präglar många redogörelser för det postala och där arbetet, dess vikt och redskap uppvärderas. Hedersbegrepp som att tjäna och ge service understryks. Men *motsägelsefullheten* visar också att posten aldrig varit någon monolitisk solitär utan en komplex och föränderlig organisation. I analysen av materialets *könstendens* finner författaren slutligen, och föga förvånande, att posten är manlig bland dem som formulerat postens självbild. Manligheten har inte ens uppfattats som en könslik kategori utan som en konstituerande normalitet.

Det är tydligt att könsperspektivet är det som mest lockat författaren, d. v. s. frågor om hur tolkningar av manlighet och kvinnlighet använts och reproducerats. Och om hur genus sammanhänger med valet mellan konkretionerna av postverkets regelflora i alternativen *form* och *hjärta*.

Materialets behandling

Avhandlingen har en klar norrländsk inriktning. Det framgår redan av förteckningen över otryckta källor, och än mer så av löptexten. Författaren hämtar huvudsakligt material från Umeå, Bygdeå, Byske, Lövånger, Sorsele, Sävar, o. s. v.

Dispositionen bjuder inte på några överraskningar och ett väl valt bildmaterial kompletterar texten. Av genomgångna arkivalier nämns av Posten och Postmuseum tidigare insamlade levnadsberättelser, postforskares excerptsamlingar samt diverse arkivfört kameralt material från postkontor. Till de tryckta källorna hör en mängd periodica och betänkannden, riksdagsprotokoll och kungörelser. Författaren har också gjort ett drygt 20-tal intervjuer.

Referenser och notsystem följer gängse praxis. Vid en kontroll av tillförlitligheten dyker en del misstag upp. Också det är ju egentligen praxis — men likafullt olyckligt och det drar ner helhetsintrycket. Postens årsbok återfinns t. ex. inte i käll- eller litteraturförteckningen, däremot i såväl inledning som flera gånger i notförteckning. Detsamma gäller Postryttaren och artiklar/artikelförfattare ur den. För Postens årsbok, Postala notiser och Tidskrift för postväsendet gäller i hänvisningarna att de omväxlande stavas med versala och gemena begynnelsebokstäver. Flera titlar omnämns i notförteckningen men återfinns ej i litteraturförteckningen. Länge fick jag därför söka efter titeln *Kvinder, mentalitet, arbete* redigerad av Frederiksen & Rømer (not 1:99). Jag fann den i nästa not (1:100) som anförd arbete Sundman 1986. Likaså finns en hel del inkonsekvenser då det gäller stavning av författarnamn och titlar.

Även litteraturlistan rymmer smärre felaktigheter: Gösta Arvastsons bok heter *Maskinmänniskan — Arbetets förvandlingar i 1900-talets storindustri*. Inte "förändringar". Sverre Lysgaards *Arbeiderkollektivet* kom 1967, inte 1985 — här måste en senare upplaga ha använts och det borde i så fall anföras. Och Nils-Arvid Bringéus har faktiskt skrivit *Människan som kulturvarelse*, ej blott redigerat. Vidare råder i en del fall skilda uppgifter om publiceringsår mellan notförteckning och litteraturlista. Och då författaren i noten 7:39 diskuterar Webers teori om idealtyper löper hänvisningen ej till Max Weber utan till Rolf Torstendahls referat av Wolfgang Mommsens diskussion av Webers teori.

Något bör också sägas om avhandlingens språk eftersom språkmedvetenhet används av författaren, bl. a. i ett könsteoretiskt perspektiv. I en av noterna (1:3) redogörs för hur skiftande språkbruket är mellan t. ex. kungörelser och insändare i det material som använts: "Språken skiljs åt beroende på i vilken tid och sammanhang texterna tillkom och till vilka mottagare de var avsedda." Ämbetsmannaspråk blandas alltså med personliga och individuella skrivsätt. Lustigt nog ger också avhandlingen prov på detta, genom att författaren tycks ha färgats av "det postala språket", och ibland låter som de nasala reporterstämmorna ur gamla journalfilmer. T. ex. s. 9: "Det postala och det kvinnliga klingar ej tillsammans i ett samstämmigt ackord utan föreningen skapar dissonans och disharmoni." Eller s. 106: "Kvinnor förväntades inte ha det riktiga postala sinnelaget och man ville heller inte förutna dem chansen att erhålla detsamma." Andra exempel möter t. ex. när författaren utreder varför man haft uniformer i postverket: "Uniformeringen var en klädteknisk praktik som tjänade såväl identitetsskapande som prestigegivande syften" (s. 165). Just sådan akademisk jargong är det som bl. a. den tidigare framhållne Clifford Geertz höjt sitt finger mot (att författaren känner väl till detta vet jag eftersom varningen hämtats ur hennes egen artikel "Who's Afraid of Augusta Bruhn?" i *Ethnologia Scandinavica* 1986).

Postala kvinnor

1600-talet behandlas i avhandlingen från andrahandskällor, som i huvudsak omfattar tre posthistoriker, excerptsamlingar samt brevavskrifter. Här skildras bl a det gamla bruket att konservera postmästaränkor. Det ansågs i äldre tid att postmästare borde vara "dugelige och skickelige manspersoner", men en postmästaränka ansågs ändå ha ett slags arvsrätt till ämbetet. Att gifta sig med änkan löste problemet: Återigen fick posten en manlig föreståndare och ankans försörjning var samtidigt ordnad.

Störst utrymme ges de mest inflytelserika kvinnorna, änkor Gese Wechel och Margareta Beijer som båda – under skilda perioder av 1600-talet – övertog sina döda makars uppgift att vara chef över hela det svenska postväsendet. Dessa kvinnors insatser avhandlas i de tre ovan nämnda historikerna, och av författarens excerptering att döma är såväl Teodor Holm (Sveriges

allmänna postväsen 1–3, 1906–29), Nils Forssell (Svenska postverkets historia 1–2, 1936) och Ernst Grape (Postverkets historia, 1956) kritiska till deras insatser; stickorden är t. ex. "brist på fullt lämplig person", "näppeligen haft den litterära odling som var af nöden", "kuriös samregering", "postmästarinnan ingalunda synes hafva förmått", "energisk när det gällde att bereda sig förmåner", "oegentligheter", "tysk kärning", "svag- och olägenheter" ...

Detta gäller även Teodor Holm som ändå visat kvinnorna "relativt stort intresse" i sin bearbetning av 70.000 avskrifter. Författaren summerar: "citaten tillsammans med Holms egna personliga kommentarer förråder en inställning" (s. 65) att det var besvärligt med kombinationen kvinnor och postväsen. Här gäller det inte postverkscheferna utan de kvinnliga poststationsföreståndaränkorna.

Jag har bläddrat igenom de här historikerna och konstaterar att författarens citat är korrekta och att de inte förefaller lida av någon särskild bias. Men ändå! Är det blott uttryck för en androcentrisk historieskrivning detta att det var besvärligt med kombinationen kvinnor och postväsen? Faktamaterialet förefaller ju överväldigande, och författaren redovisar från stad efter stad klagomål över de kvinnliga poststationsföreståndarna. Författaren har också i en artikel om postmästaränkorna i *Historisk Tidskrift* (1/1987) återgivit material om postmästaränkan Anna Gjärdsdotter i Luleå, som från 1600-talet berättar om trånga skogar och livsfarliga isar. Hon miste en son på isen under postransport och en annan frös ihjäl i ett häftigt snöoväder. Därefter fick hon, på postinspektorens begäran, behålla postkontoret ytterligare ett år.

Att änkan Anna Gjärdsdotter inte själv ville eller kunde ge sig ut att pulsa i snön förefaller rimligt. Att också en del av de övriga kunde ha svårigheter att ordna det praktiska eller kamerala arbetet förefaller inte osannolikt. Författaren är ute efter att belägga en manlig och principiell motvilja mot "qvinfolks förvaltning", men på vägen anför hon så många trovärdiga exempel på bristfällig skötsel att läsaren gärna håller med om att änkor borde ha beretts annan sysselsättning. Detta åstadkoms också genom förordningar under tidigt 1700-tal.

Jag kommer att tänka på Alexandra Kollontay som – då hon raljerade med några feminister

som fann det vara jämlikt och bra att kvinnor fått arbete som hamnarbetare — skrev: ”Ännu en seger för kvinnans lika rättigheter. Kvinnliga hamnarbetare bär sida vid sida med männen upp till 200 kg på sina axlar.” Vad författarens material om posthanteringen vittnar om är ett ibland nästan omänskligt hårt och svårt arbete. Att änkor i en del fall inte stod ut förefaller mindre egendomligt och att postverket försökte styra fri från ”qvinnorna”/änkorna verkar rationellt.

Industrialismens många omvälvningar påverkade även posthanteringen, något som berörs i senare kapitel. Nu skulle ”kvinnorollen lotsas ur hushållets och familjens kända hamn till mer okända farvatten i offentligheten”. Från 1863 kunde kvinnor åter anställas, nu som poststationsföreståndare på landsbygden och som extra biträden. Debatten om kvinnornas lämplighet illustreras med kostliga citat ur främst postpressen. Kvinnliga biträden framstod allt tydligare som fullgoda medhjälpare och författaren kommenterar: ”Kvinnorna hade nu haft chansen att konkret visa upp sina färdigheter i praktisk gärning ute på de olika postkontoren och i interaktion med sina kollegor. Kanske hade det reella samarbetet gett upphov till attitydförändringar till förmån för kvinnorna.” Ja, det vill läsaren gärna tro. Men någonstans borde författaren också ha fått rum med motsvarande summering av de gamla postmästaränkornas eftermäle, nämligen att de ”efter att konkret ha visat upp sina färdigheter i praktisk gärning ofta inte ansågs orka med arbetet”.

Kvinnorna och postverkets yrkeskultur

En grafisk redovisning av antalet kvinnor vid postverket hade kunnat ge en bra bakgrund till diskussionen om såväl yrkeskulturella förhållanden som könsmaktsystemet. Som det nu är får läsaren själv plocka samman uppgifter från olika sidor.

Det visar sig att det fanns 32 st postmästaränkor under 1600-talet samt 6 stycken under 1700-talet fram till 1722. 1884 fanns 44 kvinnliga extra biträden av cirka 200 sådana totalt. 1898 fanns 400 kvinnor på posten (235 poststationsföreståndare av totalt 2.298, 144 extra biträden av totalt 937, 20 postexpeditörer av totalt 357 och 2 postmästare av totalt 184) av totalt 3.376 anställda. Av en bildtext framgår vidare att det år 1906 fanns 176 kvinnliga extra biträden och 408

manliga. 1910 fanns 412 kvinnor av 2.614 män som poststationsföreståndare.

Kvinnorna är således kroniskt i numerärt underläge, men deras antal växer successivt. För att nu ta ett exempel så utgjorde kvinnorna år 1910 kring 15% av poststationsföreståndarna, jämfört med 8% under perioden 1637–1722 (s. 64). Uppgifterna är viktiga. Antalet anställda män och kvinnor i absoluta och relativa tal under den undersökta perioden borde ha fått en samlad redovisning för att underlätta förståelsen för kvinnornas utsatthet, männens tolkningsföretrede o. s. v.

Inte heller teckningen av postverkets yrkeskultur är särskilt tydlig. Problemet är naturligtvis att posten är en så omfattande och komplex organisation — författaren har fått nöja sig med att fånga konturerna av den dominanta, för att inte säga postulerade, postala majoritetskultur som fördes fram genom verkets press och förordningar men också genom byggnader, uniformer och tjänstegrader. Hur detta fungerade och förgrenades på lokal nivå, på kontors- och stationsnivå får vi veta mindre om.

De kvinnliga erfarenheterna lyfts fram i intervjuer, levnadsminnen, debattartiklar etc. Författaren argumenterar för att avstå från förenklade typifieringar och söker istället kategorisera kvinnornas beteende och förhållningssätt. ”Bättre är att gruppera egenskaper som utgör en dominant del av beteende i en yrkeskontext — och visa vilken idémässig och materiell grund som kan ligga bakom variationerna” (s. 199). En not kommer läsaren till hjälp; hänvisningen till Louise Waldéns avhandling *Genom symaskinens nålsöga* (1990) talar om ”prototyper som personifierar vissa förhållningssätt i könskulturerna — en sorts modeller för olika sätt att vara.” Under rubrikerna *hängivenhet, lålamod/tolerans* och *iska/motstånd* visar så författaren hur kvinnlighetens individuellt gestaltats i arbetet.

Avsnittet om kvinnlighetens representationer (kap. 9) är ett av avhandlingens bästa. Övertygande visas hur synen på postarbetet som ett kall tillät individerna att uppgå i en ”postal kvinnlighet” som gav mening åt livet. Författaren skildrar också hur kvinnligheten anpassats till en föränderlig retorik, där fältropet ”tjäna allmänheten” avlöstes av ”ge service åt kunden”. De undergivna och behagfulla avlöses av de glada och vänliga postfröknarna. Slutligen behandlas

postragatan; hon hade manliga förebilder, nämligen de gamla militärer som tidigare fungerat som postmästare. Ett belysande ordspråk som författaren ej använt återfinns i Svenska Akademiens Ordbok: "Stursk som en postmästare i en småstad" (sp. 1572).

Emellertid kan man nu konstatera att författaren här gör det hon tidigare sagt sig inte vilja göra — och hon gör det bra. Dvs. författaren lokaliserar och förenklar en stereotyp rollgestaltning och visar därefter hur denna kom att tillämpas i olika vardagliga situationer. "Nästan alla intervjuade kvinnor bejakade postragatan som typ betraktad och kunde också ge exempel på kvinnor som varit kinkiga", skriver författaren.

Och varför skulle det förresten inte vara fruktbart att typifiera postverkets kvinnor? Författaren citerar ju i sin inledning med välbehag C Wright Mills *White Collar, The American Middle Class*, där varuhusexpediter tankeprovocerande grupperats som "vargar", "armbågar", "charmörer" osv. Naturligtvis innebär typifieringarna förenklingar. De är ju inte menade som empiriska kategoriseringar, utan tjänar istället klargörande och stimulerande syften.

För att ytterligare hänga fast vid den folkilskna postanten: den analysmodell författaren använder skulle kunna karaktäriseras av att den inte tillåter några sprattlingar utanför det etablerade genusystemets maktspel. Är kvinnorna kvinnliga så är det på manliga villkor, är de manliga så är det också på manliga villkor, är det fråga om negativ eller positiv kvinnlighet så är det per definition på manligt mandat, osv. Det går inte att ta sig ur, det är ett stängt analytiskt rum.

Men finns det då inget som kan bryta igenom? Jag ska ta ett exempel från mitt eget arbetsfält. Sjöfolk, som levt och arbetat under strängt hierarkiska former i totala institutioner, utsatta för arbetsledningens fullkomlighet, vädrets oförsägarhet och farkosternas bräcklighet, har ibland skildrats som en yrkesgrupp där arbetet låsts i närmast rituella former, där skillnaderna mellan den enkle matrosen och den allsmäktige skepparen stod skrivet i stenstil och där ond bråd död lurade bakom varje udde i form av en gryna och ett skeppsbrott. Så fångat blir sjöfolket lika de traditionella proletärer som skildrats av sociologer. Proletärer vars tankemönster utmärks av tålmodighet och fatalism. Eftersom framtiden ligger utanför individens kontroll är

det meningslöst att planera framåt och utmejsla egna villkor.

Men sjöfolkets berättartradition bryter detta mönster. I de s. k. skepparhistorierna tog sjöfolket egna initiativ, här finns ingen undergivenhet eller ödestro, utan tvärtom starka individer och hjältedåd. Här skildras inte livet som en jämmerdal utan som ett härligt äventyr. Det är ett slags upprorsdiktning med rötter i karneval och gycelspel snarare än i agitationsdikten. I denna oskrivna folkliga litteratur bryts den ödesbestämda gåsmarschen av ett gapskratt, då det blåser så hårt att hela besättningen blir flintskallig, då sjömannen flyter hem i sin gamla potta eller går iland på en latitud.

Är kanske också den postala ragatan en skepparhistoria? En trixter, en frammanad personlighet som kanske till stor del saknar empirisk relevans? Hon förefaller ju mest finnas i berättelser framförda i skämtpressen och av postanställda. I så fall har författaren gjort för litet av henne. Det läsaren undrar över är nämligen hur det kommer sig att posten som manlig maktapparat inte tydligare utmanats. Poststationsföreståndarna och postfröknarna förefaller alla så timida, hövliga, tålmodiga och hängivna. Var finns de kvinnor som bryter mönstret och revolverar?

Kanske riskerar analysmodellen — med sina tids-, kultur- och klassspecifika genuskontrakt — att kväva de starka subjekten? De blir förstås blott negativt kvinnliga! En hypotes kan alltså vara att ragatorna främst finns i den postala berättartraditionen, och att de där tjänstgör som säkerhetsventiler på likartat sätt som sjöfolkets tall tales (= överdrivna, orimliga skratretande berättelser). Det faktum att de finns där visar på subjektens kreativitet och förmåga att lyfta sig i håret. Men för att studera dessa mer vardagliga revoltörer krävs förmodligen en mer närsynt metodik än den som har använts i *Allmänhetens tjänare*.

Yrkeskultur och genusforskning

Det här måste vara den första studie om yrkeskultur på länge som inte med en stavelse förhåller sig till Harry Bravermans klassiska *Arbete och monopolkapital* (Sthlm 1977). Inte heller är det historiematerialistiska perspektivet framlyft. Skulle inte frågor om arbetsuppgifternas art ha skänkt ytterligare förståelse av varför och hur kvinnor funnit utkomst vid posten. Det finns ju

många exempel från andra branscher på sysslor som dränerats på arbetsinnehåll och som just därför dragit till sig utbildad, svagt formulerad kvinnlig arbetskraft. Här sätts allt ljus på förhållandet "det manliga verket mot de kvinnliga undersåtarna", och på så sätt hamnar klass- eller yrkesmotsättningar, teknikutveckling osv. i skugga. Det finns en hänvisning i inledningen till Carola Sundmans avhandling *Från handelsbokhållare till kontorsfröken* (1984) som behandlar kontorsarbetets mekanisering och rutinisering och hur dessa sysslor ansågs passa kvinnor. Kanske kunde detta ha varit något att nysta vidare på? Ett problem med avhandlingen är alltså att den aldrig når fram till de fysiska dispositionerna, teknikvalen, eller vår egen tid, då ju kvinnor på postkontor blivit regel snarare än undantag.

En annan lätt tillgänglig titel som borde ha återfunnits i litteraturförteckningen är antologin *Från kön till genus — kvinnligt och manligt i ett kulturellt perspektiv* (1987). Här finns bl. a. en tankeväckande kritik av Sherry Ortner (som författaren däremot hänvisar till) sätt att använda dikotomin natur/kultur. I flera artiklar behandlas frågor om kulturella tolkningar av biologiska skillnader och om det biologiska könets relation till det sociala: kön och genus sammanfaller inte alltid, "i vissa kulturer tillåts individer av ett kön överta de roller eller den livsstil som förknippas med det andra könet".

Etnologer behöver inte — som antropologer — fara till Nya Guinea för att finna den spännande empirin. Även författarens undersökning av postverkets könsystem visar ju hur kön och genus inte nödvändigtvis behöver sammanfalla. Det finns inget rätlinjigt samband mellan valet av former och hjärta, skriver författaren (s. 223). Det är inte så att kvinnorna alltid står för hjärtats sida och männen för det formella.

Ett av författarens favoritknep för att locka liv i materialet är f. ö. att bruka den här typen av polariseringar. Hon söker t. ex. motsägelser i de anställdas självbilder i termer som rigiditet-spontanitet, tråkighet-humor, kyla-värme, distans-intimitet, omänsklighet-medmänskighet. Det (och ledstjärnan Scott) leder henne också till att se kvinnorna i postverket som provokationer, som anomalier inom den i grunden normalt manliga gemenskapen. Men för det är *Allmänhetens tjänare* inte någon "eländighetsforskning" som ensidigt framhåller kvinnorna som drabbade. Inte

heller är den präglad av en sådan "gynocentrisk feminism" som sätter gloria över allt det kvinnliga — och som författaren beskrivit på annan plats (Rig 1990:3). Avhandlingen missionerar istället helt enkelt för en mer genusmedveten etnologi.

Av skäl som jag redan nämnt kan läsaren stundtals ändå känna uppgivenhet. Postens självklara genus är maskulinum — kvinnorna är de andra, antingen irrationella, svaga och odugliga, eller användbara eftersom de är billiga, söta, bildade och ej karriärsugna. Men alla sprattlar i strukturerna, i olika och över tid varierande gestaltningar. Detta är ett för det mesta tankevidgande experiment, men slutsatserna riskerar ibland att bli väl förutsägbara. Då författaren ska visa hur kvinnornas yrkesattityder sammanhänger med den tillskrivna kvinnligheten sker det i termer av positiv och negativ kvinnlighet inför mansdominansen. En käck hållning döljer t. ex. maktförhållandet i en glad och tillmötesgående kvinnlighet — allt naturligtvis på manliga mandat. Läsaren griper till slut girigt efter de alternativa "prestigestrukturer" som beskrivs, där kvinnor och män med begrepp som anspråkslöshet, värme och medkänsla närmar sig varandra.

Genderiseringen av ett ämbetsverk

Avhandlingen är omsorgsfullt sammanfogad. Efter ett teoriorienterat inledande kapitel kanar läsaren rätt ner i empirin och mötet med poststationsförestånderskan Augusta Bruhn i Dalkarså. Det är ett verkningsfullt grepp. Ett annat konsgrepp är slutkapitlets reflekterande över hur avhandlingen lagts upp och om det nu kanske hade varit bättre att undan för undan redovisa resultaten, istället för som här presentera såväl frågor som övergripande svar redan från början.

Avhandlingen kännetecknas också av en konstruktiv eklekticism, där sakliga historiker förs samman med intervjuer och röster ur minnesinsamlingar, där sociologers tankegods fått möta antropologers och etnologers, där oreflekterade mansperspektiv fått möta genusforskningens. Författaren har velat utmana och förskjuta postens manliga yrkesinnehåll genom att bita sig fast i det kvinnliga, genom att intervjua kvinnor, söka dem i arkivalierna, i den postala semiotiken, osv. Det är detta envetna tänjande och dragande i postens yrkeshistoria som gör läsningen idéväckande. Det gamla ärevärdiga ämbetsverket har

genderiserats på ett spännande sätt, även om analysen ofta skapar fler frågor än den ger svar på. Det bör också påpekas att författaren haft ett mycket omfattande material att söka sig en väg igenom. På Postmuseums bibliotek förvaras några av de omfångsrika arkivserier som författaren penetrerat. Jag gick dit och slog på måfå bland de hundratals möjligheterna upp *Kvinnliga befattningshavare* i ett slagordsregister – och fick direkt 220 referenser, allt från "Kvinnans an-

ställning i posttjänst" från 1877 till artikeln "Kiruna visslar efter brevbärarna" från 1964.

Författaren skildrar sig själv som en gränsgångare mellan kulturrelativistisk etnologi och emancipatorisk kvinnoforskning, mellan två begreppsvärldar och skilda analytiska ideal. Balansgången är – med en del undantag som jag här koncentrerat mig på – väl genomförd vilket gör läsningen av *Allmänhetens tjänare* stimulerande.

Glömda sekel i Gotlands konsthistoria

Av Maj Nodermann

Gunnar och Karin Svahnström: Måleri på Gotland 1530–1830. Hanseproduktion. Visby 1989. 230 s., ill.

Till Gunnar Svahnström överlämnades på 75-årsdagen i juli 1990 en diger festskrift, Gotland irridenta. Ett intressant bidrag häri var en sammanställning av jubileans egna tryckta skrifter, inalles 154 nummer. Som senaste arbete upptogs *Måleri på Gotland 1530–1830*, utgivet tillsammans med forskarhustrun Karin.

Den övervägande delen av Gunnar Svahnströms författarskap är ägnat medeltiden och den särpräglade del av Sverige dit han förlagt större delen av sin livsgärning. Låt mig inleda med hans egna ord: "Gotlands konsthistoria är framför allt den medeltida kyrkokonstens historia. Under en period av 200 år, från 1100-talets mitt till 1300-talets, utvecklades på denna märkliga ö en bild- och byggnadskonst, som ställer allt annat av det slaget från senare århundraden i skuggan".

När Gunnar och Karin Svahnström nu tillsammans granskar bildvärlden från de länge obeaktade "århundradena i skuggan", har det resulterat i en kunskapsrik, faktaspäckad och härligt illustrerad bok. Trots det överväldigande materialet känns den inte ett ögonblick tröttande.

I stora drag fördelar sig materialet på kyrkligt måleri, borgarnas heminredning och porträttkonst. Det är inga vattentäta skott i denna uppdelning, tvärtom. "Handlingen" fortskrider kronologiskt i takt med det politiska skeendet med återblickar, allt eftersom de olika konstnärerna träder in i bilden. Framställningen är till vissa delar ett koncentrat av tidigare specialstudier, som Gunnar Svahnströms om det Burmeisterska huset och Tinnapfel-epitafiet och Karin Svahnströms om tak- och inredningsmåleri.

Verket är försett med utförlig notapparat, ordförklaringar, person-, ort- och motivregister, däremot inte med mästarregister, som skulle underlätta för den som vill använda arbetet som uppslagsbok. I stället får man insprängda konstnärsbiografier av varierande längd, vilket onekligen livar framställningen.

Det kyrkliga materialet upptar hela skalan av målad inredning: kalkmåleri, predikstolsdekor, altarmålningar på duk och även stenhuggeriarbete.

Författarna har nedlagt stor omsorg på att söka och i flertalet fall också lyckats att finna förlagorna, i många fall svåråtkomliga. Sålunda kan nämnas att grafiska blad av Swanenburg lämnat underlag till Uppståndelsen, Golzius har givit förebilder för apostlaserier och de skräckinja-

gande fabeldjuren i Gothems kyrka är hämtade ur Sebastian Münsters *Cosmographica*. Den största inspirationskällan för många av målarna har varit Merians bildbibel. Recensenten kan bidra med ytterligare en, Rubens *Nattvard*, graverad av Boethius-Bolswert, som kommit till användning i ett fall, Bro kyrka (spegelvänd). Förslagmaterialet skiljer sig till en del från det som är vanligt på fastlandet. Där har Merians bibel inte haft samma genomslagskraft utan i stället har Charles le Brun och Rubens hört till de mest frekventerade. Man kan notera att le Bruns berömda *Korsnedtagning*, som på fastlandet och särskilt i Norrland ofta kopierades, inte i något fall begagnats av gotlänningarna.

Den kyrkliga inredningen domineras av den stora mängden epitafier. Enbart i domkyrkan hänger 27 stycken, många av hög klass, där det märkligaste är ägnat borgmästaren och storamiralen Tinnapfel, målat i Lübeck 1575 till åminnelse av sjökatastrofen utanför Visby 1566. Dansktiden var epitafiemåleriets storhetstid och av de ca 70 arbeten som är bevarade på Gotland, har 35 tillkommit under dess slutskede, väl vårdade av församlingarna, "även om de i första hand var avsedda att till eftervärlden bevara minnet av stiftarens betydelse och oförvitlighet, skulle de också vara Gud Till Ehre och Kirken till Zirat".

En kombination av votivtavla och epitafium av säregen karaktär och ensam i sitt slag är den Stora Kutatavlan, en berömd och ofta publicerad minnestavla över 15 säljägare från Fårö och deras underbara räddning 1603, då de drivande på ett isflak efter två veckor nådde fast land. Den upphängdes i sockenkyrkan som "tacksigelse till Gud for Naadig Beskermelse". Framställningen är märklig också så tillvida att man får en realistisk bild av Visby hamn och slottet medan detta ännu var intakt.

Den gotländska porträttkonsten har sitt stora intresse, i hög grad knuten till staden och borgarna. I en genuin bondebygd är det bara prästerna som låter porträttera sig — bönderna aldrig. På Gotland rör det sig om andra kategorier: läkare, apotekare, officerare och köpmän. Kvantitativt dominerar prästerna, i synnerhet om man inkluderar epitafierna.

Prov på högklassig porträttkonst under högbarocken visar målaren Bartsch d. ä. i sin fina karaktärisering av den myndige kyrkoherden i Got-

hem, Erik Petrejus. Arbetet tillkom under en tioårsperiod 1652–1663 så att bägge sönerna fick komma med, när de var fyra år gamla och förväntades kunna stå stilla, klädda som präster i miniatyr, välartade, åtminstone vid porträtt-ringstillfället. Deras vackra, allvarliga mor med håret sedesamt dolt under den tätsittande bindmössan, håller en tulpan i sin ringprydda hand. Bredvid henne avbildas en liten dotter, enligt inskriptionen avliden vid ett och ett halvt års ålder.

Helt annorlunda karaktär har rokokotidens porträttkonst när Pehr Fjellström utför en minnestavla över handelsmannen Jöns Westöö med en åtföljande vers som framhåller dennes ärlighet, som vore den en sällsynt egenskap hos en handelsman: "Uti Handel Ricktig/Gudlig/From/Försiktig/Han i tiden war/Han ock nu i högden/Åger himla frögden/Bland Guds Helgon klar ...".

Gotland var inte stort och kundkretsen begränsad. De gotländska målarna fick inte bli för många för undvikande av trängsel i yrkesutövningen. Författarna framhåller att det egentligen inte fanns arbetsmöjligheter för flera än två samtidigt. Gotlandsmålarna hade inget eget skrä, men de etablerade försökte hålla de utbildade, "bönhasarna", utanför. Helt gick det inte och kvalitetsskillnaden kan vara mycket stor.

Från dansktiden redovisas några få bevarade praktstycken, däribland det magnifika dubbelporträttet av mor och dotter Rosencrantz, samtidigt avlidna 1549 i den då grasserande pesten. Målningen är signerad MTO och författarna noterar lakoniskt: "Den mästaren har inte kunnat identifieras". Det är också enda gången som författarna måst retirera. Genom förhållandevis många signerade och daterade arbeten har de funnit hållbar grund för attribueringar och inte behövt begagna sig av arbetsnamn utan kunnat fördela prestationerna till respektive upphovsman.

De olika konstnärerna kommenteras livfullt och utförligt, så långt arkivalierna medgett. För den som själv upplevt mödan av att penetrera kyrkoräkenskaper, dop- och vigselböcker, husförhörslängder, bouppteckningar och domböcker, framstår arbetsprestationen som imponerande. Här har nu kunnat redovisas målarnas yrkesutbildning och familjerelationer, beställningsuppdrag, betalningsvillkor och omfattning-

en av deras produktion och tänkbara spridningsvägar. Stort utrymme ägnas släkten Bartsch där anfadern, ofta kallad Johan Målare, någon gång på 1640-talet flyttade in i eget hus som han bodde till sin död 1666. Han var sannolikt tysk-född, ovisst var. Enda signerade arbete är en altarmålning i Fole kyrka 1654 "Johan Bartsch Pictor 1654" utförd efter Dürers *Die kleine Passion*, med ytterligare kända och attribuerade arbeten i 15 kyrkor. Sonen Johan dy och sonsonen Rasmus fullföljde traditionen, men skulle varken till kvalitet eller beställningsuppdrag nå upp till farfaderns prestationer.

En tabell är upprättad för de viktigaste målarna från verksamhetsperioden 1630–1830. Av 25 nämnda har sju stycken anknytning till militärnaken, noterade som "avdankande", det vill säga, inte längre i aktiv tjänst. Kombinationen är inte ovanlig. Officerare sysslade ofta yrkesmässigt med teckning och uppmätning. Soldater i indelningsverket med magra torp såg sig om efter någon form av binäring, där måleri kunde vara ett alternativ.

Till övervägande delen var gotlandsmålarna stadsbor (till skillnad mot de norrländska som var bönder, en nödvändighet för den som bodde i inlandet där inga stadsbildningar existerade). Man får i tidsföljd följa alla de 25. Här framträdde Jöns Wulff, som signerade Kristi Triumf i Tofta kyrka "JW inv et pinx" och predikstolen "Anno 1723 den 27 julli mållat och förgylt med fint gul. Jöns Wulff".

Från Öland kom den skicklige Edvard Orm för att 1726 slå sig ner på Gotland som erbjöd större möjligheter. Öland var för litet för en målare av hans klass. I Gotlands fornsal hänger fyra utmärkta porträtt av hans hand, bland dem ett av landshövdingen och amiralen Psilander och stadskirurgen i Visby Johan Matschau och dennes maka i praktfull robe av brokad. Orm bör ha fått god undervisning även om denna inte kunnat preciseras. Han efterträddes inom porträttfacket av den ovan nämnde konterfejaren Pehr Fjellström (1719–1790), den ende gotlänningen som fick god utbildning, först i Stockholm hos Olof Arenius och sedan i Paris hos självaste Alexander Roslin. Sedan han återvänt till Gotland utförde han en rad utmärkta porträtt och altarmålningar. Svahnströms har nu dragit fram hans konstnärsskap i ljuset. "I gotländsk konsthistoria har Fjellström hittills varit ett helt okänt namn.

Som en av de ytterst få på Gotland födda konstnärerna under 1700-talet och som den obestridligt skickligaste borde han mer än de flesta av sina målade kolleger vara förtjänt att ihågkommas på sin fäderneö."

Möbelmåleriet har inte varit särskilt utbrett på Gotland och inte heller har där funnits bonader. Högsta mode i borgarnas hus var i stället inredningsmåleri på väggar och tak. Självfallet lämnas stort utrymme åt det Burmeisterska husets flödande rika dekor, ingående beskriven av Gunnar Svahnström i en utgåva redan 1942, där också upphovsmannen Johan Bartsch framträder i helfigur, konstnären som nästan förföljt författaren under alla år. Här fröjdas ögat åt barockens generösa bladrankor med jaktmotiv, utförda samtidigt som inredningen i Gamla residenset, de två timmerhusen belägna på var sin sida om Strandgatan. Bartsch har för sitt figurmåleri använt stick av både Golzius, Virgil Solis och t. o. m. norditalienska spelkort. Här samsas bibliska allegorier, romerska krigare, feta putti, jägare och villebråd mot en bakgrund av yvigt lövverk. Måleriet har gobelinkaraktär (det finnes för övrigt i Nordiska museets samlingar en snarlik målning utförd på linneväv med romersk ryttare bland lövverket från det banérska Sjöö). Konstnären inredde sitt eget hem med snarlik dekor, varav fragment ännu är synliga i "Johan Målares hus" nära domkyrkan.

Svahnströms tar oss sedan på husesyn i de privathem dit läsaren normalt inte får tillträde och presenterar ett hittills föga känt inredningsmåleri. Här får vi se målaren Salins lummiga träd mellan kraterliknande kullar på en salsvägg på Södra Kyrkogatan 14, av just den typ som han utförde i Garde kyrka 1749. Här har J N Weller målat uringade damer, representerande de fyra årstiderna och de fem sinnena i Donnerska huset i Klintehamn och Jon Hindrik Dreutz har placerat älskande par på en plafond i Mellangatan 25. Gustaf Abraham Möller och Johan Torssén utförde vid 1800-talets inträde antikiserande måleri som närmade sig tapetkonsten.

Beskrivningarna kompletteras med exteriörbilder av Visby från igår och idag, som tillsammans med uppförstorade landskapsbilder från äldre måleri ger läsaren närvarokänsla.

1800-talet skulle av flera orsaker innebära en avmattning, orsakad av en minskad efterfrågan på kyrkligt inredningsarbete, en allmän konjunk-

turavmattning genom Ryska kriget och även av att huvuddelen av den i Visby förlagda artilleribataljonen, som också levererat många goda målare, 1788 hade bytt förläggningssort och flyttats över till Finland. Vad inomhusdekoren beträffar skulle den försvinna ”vid de tryckta tapeternas

totala seger över det dekorativa rumsmåleriet”.

Genom forskarparet Svahnströms arbete är Gotland inte längre enbart medeltidens ö. Vi har fått en helhetsbild och för detta är vi dem stor tack skyldiga.

Perukmakarna på Operan

Av Mats Hellspong

Bo Wulff: Perukmakarna på Kungliga Teatern 1773–1923. Konstnärlig och social status. Diss. English summary. Theatron-serien. Stockholm 1991. 173 s., ill.

I denna doktorsavhandling i teatervetenskap behandlar Bo Wulff en av teatervärldens mindre ofta uppmärksammade yrkesgrupper, nämligen perukmakarna.¹ Först och främst handlar arbetet om de yrkesmän som hade perukmakeriet på Kungliga Teatern på entreprenad från starten till början av 1900-talet. Men emellanåt tangeras också de övriga föreställningsperukmakarna och även de vanliga perukmakare och frisörer som arbetade i Stockholm vid denna tid. Avhandlingen har härigenom intresse utanför teaterhistorikernas krets och skall ses som ett bidrag till vår samlade kunskap om Stockholms hantverkare under slutet av 1700-talet och 1800-talet.

Förutom en rätt utförlig presentation av källmaterialet och en avslutande diskussion innehåller avhandlingen tre huvudavsnitt. Det första heter *Samhällsutvecklingens betydelse för perukmakarnas organisation och hantverksutövning* och behandlar hur perukmakaryrket påverkades av skråhantverkets upplösning och näringsfrihetens införande vid mitten av 1800-talet. Intressant är att perukmakaryrket ingalunda gick under i sam-

band med att perukbärandet gick ur modet i början av 1800-talet. I stället ökade märkligt nog antalet verkstäder under 1800-talet. En rimlig tolkning, som dock aldrig systematiskt prövas av författaren, är att perukmakarna i praktiken övergick till att bli frisörer. Ett genomgående drag i avhandlingen är att författaren söker framhäva kontinuiteten i stället för förändringen trots de genomgripande näringsreformerna.

Det andra huvudavsnittet heter *Teaterperukmakaren skapar artisternas masker*. Här presenteras tekniken vid peruk- och löshårstillverkning, hårfrisering och sminkning. Wulff menar, att hantverket utvecklades genom nya kunskaper, erfarenheter och verktyg, men att samtidigt perukmakarnas konstnärliga frihet snarast minskade.

Det tredje empiriska huvudkapitlet har titeln *Perukmakerientreprenaden på Kungliga Teatern 1773–1923*. Här behandlas de perukmakare som hade teaterarbetet på entreprenad, inalles ett tiotal personer. Den förste i raden hette Louis Götz, död i Stockholm år 1800. Just Götz har tidigare uppmärksammats av andra forskare eftersom hans verksamhet var märkvärdigt omfattande. År 1790 står han registrerad för inte mindre än 25 gesäller, vilket är mycket ovanligt i det svenska skråhantverket, där en mästare normalt hade en eller två gesäller i sin tjänst. Wulff redogör ingående för kontraktskonstruktioner och löneförhållanden för Kungliga Teaterns olika perukmakerientreprenörer. I dessa utredningar ligger avhandlingens huvudsakliga tyngdpunkt.

Avhandlingens syfte framgår av dess underru-

¹ Recensenten var fakultetens opponent vid Bo Wulffs disputation vid Stockholms universitet den 17 maj 1991. Recensionen är en sammanfattning av oppositionen.

brik: att fastställa teaterperukmakarnas konstnärliga och sociala status. Denna klara målsättning är en styrka i undersökningen men fokuseringen på status har fört med sig stora problem för författaren. Först och främst är de inledande definitionerna av begreppen "konstnärlig" och "social status" alltför ytliga för att lägga en pålitlig grund för det fortsatta arbetet. Det rimliga måste vara att se status som en position i samtidens ögon, men Bo Wulff vacklar i texten mellan olika ståndpunkter. "Status" står ibland för "anseende", ibland för "socialt anseende", ibland åter för "högt anseende". Att i efterhand fastställa en yrkesgrupps "konstnärliga status" visar sig snart vara ogörligt, i varje fall utan tillgång till värderande samtida material. På denna punkt leder undersökningen ingen vart alls. Förmodligen skulle studien ha koncentrerats till ett senare tidskede, t. ex. 1850–1950, för att detta problem skulle ha kunnat belysas hjälpligt.

Författaren koncentrerar i stället sin undersökning till begreppet "social status" men även här stöter han på stora svårigheter. Redan på ett tidigt stadium binder han sig vid att försöka mäta status med hjälp av löneförhållanden, vilket leder honom in på ett mycket vidlyftigt och föga övertygande kineseri med siffror. Saken blir inte bättre av att så många poster förblir okända i en äldre tids lönebild. Nu måste Bo Wulff försöka lägga pussel med entreprenörernas årslön från teatern, deras arvode för föreställningsarbetet och deras inkomster från den egna verkstaden. Därtill kommer en rad okända poster, t. ex. att de ledande artisterna förr betalade för maskeringen direkt ur egen ficka, vilka avdrag för anställda som bör göras etc. Systematiska jämförelser med andra löner görs inte heller. Intrycket blir att perukmakarentreprenörerna verkar ha haft goda inkomster men hur avgörande detta är för deras sociala status förblir oklart.

Enligt min mening är ansträngningarna att fastställa löneförhållandena missriktade. Social status kan inte uteslutande mätas med hjälp av lönebild, särskilt inte i estetiskt inriktade yrken. Bo Wulff borde ha försökt att gå sina perukmakare närmare in på livet. Vilken var deras sociala bakgrund? Hur bodde de? Vad blev det av deras barn? Hur gifte de sig? Vilka var barnens faddrar (en god indikator på social status)? Mantalslängderna från slutet av 1700-talet innehåller för övrigt en mängd speciella lyxskatter, där man

beskattas för "rök och snustobak", "för sidenmöbler och fickur", "för sidens bärande" o. s. v., vilket rimligen borde vara Gefundenes Fressen för den som vill försöka bestämma en människas ekonomiska och sociala position. Man kunde också ha mätt perukmakarnas anseende inom borgerskapet genom att se efter i vilken utsträckning de valdes in i Borgerskapets äldste och till andra förtroendeposter.

Bo Wulff håller sig envist till ett ofruktbart huvudspår genom hela undersökningen, kanske en följd av att någon öppen diskussion om hur man skulle kunna mäta status aldrig förs in i inledningskapitlet. Jag tror att en mer konsekvent behandling av perukmakarnas genealogiska förhållanden skulle visa på många beröringspunkter mellan perukmakarier och konstnärliga yrken. Många av teaterperukmakarna var gifta med aktriser eller hade barn som blev skådespelare, de tillhörde uppenbarligen en konstnärligt intresserad medelklass. Det är inte ointressant att en av 1800-talets mest produktiva dramatiker, Frans Hedberg, började sitt yrkesliv som perukmakare.

Avhandlingens huvudfråga blir alltså aldrig ordentligt besvarad. Under resans gång får dock läsaren en rad intressanta informationer om perukbärandet och perukmakaryrket. Tyvärr lämnar undersökningen mycket att önska som hantverksprodukt och när det gäller den historiska akribin.

Den allmänna bild som författaren ger av hantverkarnas villkor under skråtidens slutskede är ofta alltför schematisk och klichébemängd. Till klichéerna hör tal om lärlingarnas "slavkontrakt" och gesällernas "livegenskap". Det sägs t. o. m. (s. 32) att gesällerna skulle arbeta "sju dagar i veckan", fast vi vet att frimåndagen var satt i system och att naturligtvis söndagen hölls i helgd. Författaren har uppenbarligen inte läst Lars Magnussons och Lars Edgrens arbeten från sent 1980-tal med en mycket mer nyanserad bild av gesällernas självständighet och självkänsla. Författarens beläsenhet på området är alltför begränsad och i huvudsak följer han Ernst Söderlund i spåren. Ofta får dock läsaren intrycket att Wulff nöjer sig med att hänvisa till Söderlunds stora hantverksstudie från 1949 utan att ställa sina egna resultat i relation till dennes bild av hantverket, vilket kunde ha givit upphov till en och annan fruktbar polemik.

När det gäller historiska förhållanden är författarens osäkerhet påtaglig. Litteratur förväxlas med kvarlevor (s. 4), Kommerskollegium förväxlas med Kammarkollegium (s. 42), Borggården kallas Borgarrätten (s. 95), kvarter blandas ihop med församlingar (s. 8), konungens fogde placeras felaktigt i magistraten på 1700-talet (s. 28), magistraten i Stockholm förblandas med Överståthållarämbetet (s. 28), likhetstecken sätts felaktigt mellan bönhäls och frimästare (s. 32) och burskap kallas borgerskap (s. 89). Hade det inte varit lämpligt att någon kunnig stadshistoriker sett igenom Bo Wulffs manuskript före disputationen?

Bo Wulffs doktorsavhandling har mer karaktär av socialhistoriskt än teaterhistoriskt arbete, särskilt som frågan om teaterperukmakarnas konstnärliga status rätt snart rinner ut i sanden. Som etnolog fäster man sig snarast vid vissa kulturhistoriskt intressanta uppgifter i undersökningen. Perukmodets utbredning i landet och hos olika sociala skikt väcker läsarens nyfikenhet, likaså att vissa typer av peruker under en tid var karakteristiska för bestämda yrkesgrupper, t. ex. jurister och akademiker. En annan intressant företeelse är perukmakarämbetets håruppköpsverksamhet på landsbygden. Göran Rosander har i en uppsats som Wulff inte uppmärksammat (i *Folk-Liv* 1964–65) varit inne på denna verksamhet. Han meddelar där att ett stort antal kvinnor 1741 sysslade med hårinköp för Perukmakarämbetet, särskilt i mellersta Sverige, de flesta var gardisthustrur (vissa gardister deltog även i verksamheten). Detta leder till frågan om gardister var verksamma som perukmakare under 1700-talet, Wulff anger själv att en soldat fram till 1805 borde kunna göra sin egen stångpiskfrisyr. Hör-

de perukmakeri till de hantverk som gardisterna kunde ha vid sidan om den förr tidvis lindriga soldattjänsten?

Åter till huvudfrågan, teaterperukmakarnas sociala anseende. Det är väl rimligt att tänka sig att perukmakarna fått ett visst socialt anseende av den omständigheten att de betjänade samhällets överskikt. Det var framför allt i detta man höll hårt på perukbärandet under 1700-talet. Förmögna ståndspersoner höll sig för övrigt med egna, anställda perukmakare, som Wulff förmodligen med rätta tillmäter extra anseende. Perukmakare på modet hade antagligen en ställning liknande den som vår tids ledande damfrisörer har skaffat sig. För teaterperukmakarna tillkom då omständigheten att man hade en nära och förmodligen ofta vänskaplig kontakt med scenens firade aktörer och aktriser. Detta gav säkert egen självkänsla och anseende i vissa kretsar. Men eftersom memoarer och recensioner inte ger mycket stoff kring detta förblir resonemanget hypotetiskt. Att Bo Wulffs undersökning slutar 1923 förklarar han med att entreprenadsystemet på Kungliga Teatern upphör detta år. Men vilket självändamål i undersökningen har entreprenadsystemet? Om perukmakarna därefter anställs vid teatern får man ju i stället en säkrare bild av deras löner. Löner är ju ett bättre mått på social status när de är en del av ett hierarkiskt-byråkratiskt system än när de intjänas på en fri marknad. Efter 1923 kan man se hur ledningen värderar perukmakarna i lön i förhållande till andra grupper. Dessutom tillkommer den viktiga möjligheten att göra intervjuer med levande människor kring frågorna om perukmakarnas konstnärliga och sociala status.

Äldre årgångar av Rig säljes billigt!

F.n. pågår en flyttning och omorganisation av Rigs lager på Nordiska museet. I samband med detta säljer Föreningen för svensk kulturhistoria ut såväl enstaka nummer som hela årgångar. Ett mindre antal nummer finns kvar från tidskriftens första år 1918–1923. Från slutet av 1920-talet och från 1930-talet finns inga nummer bevarade. Från 1940-talet och framför allt från mitten av 1950-talet och framåt finns gott om restexemplar.

Försäljningen sker till realisationspriser. Ett enstaka nummer kostar 5 kronor, en hel årgång 20 kronor. Portokostnader tillkommer. Försäljningen pågår så länge lagret räcker. Möjligheten finns alltså att mycket billigt skaffa sig en obruten serie årgångar av Rig i varje fall från mitten av 1950-talet.

Den som önskar beställa Rig, enstaka nummer eller hela årgångar, ombes vänligen göra en skriftlig beställning till Föreningen för svensk kulturhistoria, Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Det går också bra att ringa till tidskriften Rigs expedition, Nordiska museet, tel. 666 46 00.

Leka för livet

Fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1992.

Att leka är att kunna förvandla verkligheten till något annat, att sätta en guldkant på livet, som ger det en mening utöver det vanliga.

Så skriver en av författarna i Fataburen, som i år handlar om lekens betydelse och om generationers syn på lekar och leksaker. Astrid Lindgren skriver om sin barndoms lekar. Här berättas också om Gustav III:s leksaker, om vinterlekar, om hemmagjorda leksaker, om pappersdockor och datorspel. Om barnramsor, Bellmanhistorier och "alla barnen"-rim.

Leka för livet ges ut i anslutning till utställningen *Barnets århundrade* och ett par artiklar pekar på de kulturhistoriska museernas möjligheter att göra historien levande genom upplevelser, fantasi och upptäckarglädje.

Mycket rikt illustrerad, delvis i färg.

Pris 250: -

Köp den i bokhandeln, på Nordiska museet
eller beställ direkt från

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

Box 27820

115 93 STOCKHOLM

Tel. 08/666 46 00, fax 665 45 80